

Ron Fierst van Wijnandsbergen

Het functioneren van de stedelijke armeninstellingen in de Graafse samenleving in de periode 1537-1543

Het stadje Grave, gelegen aan de Maas in het Land van Cuijk, beschikte al sinds het einde van de dertiende eeuw over twee grootschalige armeninstellingen. In 1291 werd op instigatie van heer Jan van Cuijk het Sint-Catharinagasthuis gesticht, een tiental jaren later volgde de Tafel van de Heilige Geest. Beide armenfondsen kunnen gezien worden als collectieve vermogens die al vroeg onder controle van het stadsbestuur waren. De vermogensvorming is door mij al eerder uitvoerig belicht.¹ Dit is gebeurd tegen de achtergrond van middeleeuwse monetaire problematiek. In dat kader kon slechts weinig aandacht geschonken worden aan het dagelijkse functioneren van de Graafse armeninstellingen. In het onderhavige artikel wordt dat alsnog gedaan. Zoals terstond zal blijken heeft dit functioneren toch ook weer monetaire kantjes.

Het gasthuis stond van meet af aan binnen de stadswal aan de Oliestraat. Het huis bekommerde zich hoofdzakelijk om de opvang van zieke armen en passanten. In 1471 werd het gasthuis uitgebreid met een melaatsenhuis buiten de poort. In 1490/1491 opende het gasthuis een dependance buiten de poort, waar zieken zoals lijders aan pokken opgenomen werden. Vele zieken stierven na korte tijd. Aanvankelijk bevonden zich onder de opgenomen zieken nogal wat vreemdelingen, maar in de zestiende eeuw vond beperking plaats tot behoeftigen uit Grave en directe omgeving. Bovendien had het gasthuis zich steeds meer toegelegd op proveniers of kostkopers, personen die zich voor de rest van hun leven inkochten om van verzorging verzekerd te zijn.² Daarnaast vonden nog steeds uitdelingen plaats aan (huis)armen.

Eikenhouten beeld van Sint-Catharina dat vroeger in het gasthuis te Grave stond. * Het beeld wordt toegeschreven aan de Meester van Soeterbeeck, die werkzaam was van 1470-1480, waarschijnlijk ook in Grave. Hoogte 90 cm (Collectie Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen, nr. 2221)

¹ Fierst van Wijnandsbergen, *Gheinge ende gheve in Grave (dissertatie)*.

² In het westen van Europa begon de ontwikkeling naar proveniershuizen al aan het einde van de dertiende eeuw. Dit gold ook voor de Nederlanden. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw kwam de opname van zieken en behoeftigen daardoor zelfs in het gedrang. Pauly, *Peregrinorum*, 281-286; Clay, *The Medieval Hospitals*, 213-214; Lynch, *Individuals*, 112; Goudriaan, 'Die Frühgeschichte', 205; Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 277-278; Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg', 260-262.

* Vermoedelijk droeg Catharina een stalen kroon. Het geheel is rond 1900 gerestaureerd, waarbij de rechter arm met palm en het voetstuk, waarop oorspronkelijk een rad gestaan moet hebben, vernieuwd werden. Musea en Erfgoed Antwerpen, www.collectieantwerpen.be

Op deze gravure van Pieter van der Keere (1571-1646) is Grave afgebeeld in de zestiende eeuw. Het torentje links van het midden is van de kapel van het Sint-Catharinagasthuis bij de Oliestraat. De gravure is opgenomen in: Jean-François Le Petit, *Nederlantsche Republycke* (Arnhem 1615). Hij werd eerder uitgegeven door Luici Guicciardini (1521-1589) (Collectie Museum Stichting Graeft Voort, Grave, nr. B- 002. Bruikleen van de gemeente Grave)

De aanvankelijke locatie van de Tafel van de Heilige Geest, of kortweg geesthuis, is onbekend. Latere bronnen duiden op een ligging achter de Sint-Elisabethkerk.³ De belangrijkste activiteit van het geesthuis was voedselverstrekking (vooral brood) aan een min of meer vast aantal huisarmen en aan bedelaars. In feite was het geesthuis een bakkerij voor de armen. Daarnaast verhuurde het geesthuis kamers aan proveniers.

Beide instellingen verstrekten binnen en buiten hun muren ook wol en linnen garens of oude kleren aan eigen personeel of aan thuiswerkers die daarmee lakens en kleren maakten of verstelden. Op deze wijze leverden zij een bijdrage aan de huisindustrie in Grave en omstreken.⁴

De selectiecriteria om in aanmerking te komen voor bedeling zijn niet bekend. De rekeningen geven daar geen uitsluitsel over. Wat we wel kunnen aannemen is dat behoeftigen die 'ter vollys' stonden, een zodanig tekort aan middelen hadden dat ze flink door het bestaansminimum gezakt waren.⁵ Zij genoten in ieder geval substantiële ondersteuning van de armeninstellingen.

De bedelingen door gast- en geesthuis vonden tot 1531 voornamelijk plaats in de Sint-Elisabethkerk te Grave. Volgens de rekening van het jaar 1480/1481 werden bedelingen door het gasthuis op zondagen vanaf het Sint-Petrusaltaar gedaan.⁶ Volgens het testament van de gasthuismeester van 1530 werden verplichtingen aan de armen uit legaten in dezelfde kerk op het Onze Lieve Vrouwekoor of elders in de kerk voldaan.⁷ Het geesthuis had in de kerk een eigen tafel.⁸ De huisarmen die door het geesthuis werden bedeed ston-

den geregistreerd in het armenboek of de *matricula*.⁹ Vanaf 1531 vonden bedelingen plaats op dinsdagen op een andere, vooralsnog onbekende locatie. De personen die onderstand genoten stonden toen ook in een armenboek genoteerd. Verder werd elke middag een aantal grote broden voor de deur van het gasthuis verbrokkeld en aan bedelaars uitgedeeld. Enkele armen kregen dagelijks ook wat zuurdesem.¹⁰

Het functioneren van de armeninstellingen in Grave heeft een ruimere betekenis dan de armenzorg. We moeten niet vergeten dat armmeesters primair aangesteld werden voor het beheer van de armengoederen.¹¹ In dit onderzoek staat het functioneren centraal. Welke raakvlakken hadden de instellingen met de samenleving? Dit wordt zichtbaar gemaakt door de vaststelling van de herkomst van de middelen en in welke vorm onderstand verleend werd, maar ook hoe de armengoederen in stand gehouden werden. Hierbij is kennis van de organisatie van de instellingen van belang.

Voor het verkrijgen van informatie is geput uit het rijke archief van de twee armeninstellingen. Onze keuze is gevallen op de rekeningen van de periode 1537-1543. Dit is voornamelijk bepaald door twee gebeurtenissen: de ordonnantie van 1531 van Karel V met betrekking tot de organisatie van de armenzorg in de Nederlanden en de definitieve inlijving in 1543 van het hertogdom Gelre bij het Habsburgse Rijk. De beperkte periode van zes jaar biedt de mogelijkheid dat het onderzoek gedetailleerd verricht kan worden.

Met het Groot Plakkaat van 7 oktober 1531 van keizer Karel V werd gepoogd een meer doeltreffende armenzorg in de Nederlanden door te voeren. Dit gold met name voor de stedelijke armenzorg.¹² Naast het aan banden leggen van bedelarij leidde dit na 1531 op veel plaatsen tot een gecentraliseerde aanpak van armenzorg.¹³ Ook in Grave kwam gaandeweg een efficiëntere armenzorg van de grond. Evenals in vele andere steden in de Nederlanden was de centralisatie-aanpak in Grave echter aanvankelijk van korte duur. Aan de hand van de rekeningen gaan we vaststellen tot welke wijzigingen de ordonnantie bij de armenzorg in Grave geleid heeft.

De inlijving van het hertogdom Gelre in 1543 bij het Habsburgse Rijk was voorafgegaan door enkele jaren met oorlogsschermutselingen. Door de geografische ligging van Grave tussen het Gelderse boven- en benedenkwartier waren deze jaren niet ongemerkt aan het stadje voorbijgegaan. Mogelijk werd het functioneren van de armeninstellingen in Grave hierdoor eveneens beïnvloed. Ook dit aspect zullen we met de rekeningen vaststellen.

Tot slot van deze inleiding wordt voor beter begrip van het functioneren van de instellingen nog de organisatie belicht. De operationele organisatie van de gecombineerde armeninstelling bestond in het onderhavige tijdvak minimaal uit een armmeester met zijn vrouw, een of twee oude gasthuisvrouwen, een rentmeester, twee knechten, een landarbeider, twee meiden en drie of meer meisjes. Bij elkaar dertien tot veertien personen. De instelling stond onder supervisie van enkele provisoren die door het stadsbestuur waren aangesteld.

3 Stichting Graeft Voort, *De canon*, 35.

4 Rijpma maakt geen gewag van deze bijdrage aan de huisindustrie. Rijpma, *Funding public services*. Toch is deze vorm van werkverschaffing al zeer oud. Zo meldt Lindemans al in 1952 dat in Vlaanderen armmeesters al vroeg op deze wijze het platteland van werk voorzagen. Lindemans, *Geschiedenis* 2, 243, noot 27.

5 Met 'vollijs' wordt 'volleest' bedoeld: hulp, steun van god, of geldelijke ondersteuning, onderstand van mensen (Verdam). Zie verderop bij *Geregelde uitgaven voor de armen*.

6 ASCG, 291, rekening gasthuis 1480/1481, fo 9v.

7 ASCG, 994: 'off op een beqwame plaats inder voorseyde kercke'.

8 ASCG, 520, rekening geesthuis 1462/1463, fo 126r.

9 *Ghege ende gheve*, 122-123; *Matriculae* werden al in de vroege middeleeuwen door bisschoppen gebruikt om dubbele bedeling te voorkomen. Imbert, *Les Hôpitaux*, 39, voetnoot (3), 41; Mollat, *Les pauvres*, 55-56; Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg', 274.

10 ASCG, 1153, fo's 178v, 266r, 275v.

11 Fierst, *Ghege ende gheve*, bijlagen 5.1.4 en 5.1.5: aanstellingen gastmeester (1525) en geestmeester (1473).

12 Luttenberg, *Vervolg*, 1-5.

13 Fierst, *Ghege ende gheve*, 32-35. Voor een samenvatting waarin vele andere bronnen en auteurs worden genoemd.

In de onderzochte jaren was Wolter van Wamell Janssoen, 'armenmeister', 'armmeister' of 'armmeester'. Wolter van Wamell was voordien al vaker opgetreden als provisor van het geesthuis. Peter Janssoen trad op als rentmeester van zowel geest- als gasthuis. De dependance of het ziekenhuis van het gasthuis buiten de poort had een eigen 'gastmeister'. Hij was ook verantwoordelijk voor het melaatsenhuis.

De twee knechten hadden verschillend werk. De ene was verantwoordelijk voor klusjes en boodschappen in Grave en omgeving waarbij hij beschikte over paard en wagen van het gasthuis, de ander hielp hoofdzakelijk in de bakkerij.

De oude gasthuisvrouwen hielpen op gezette tijden in de keuken. Daarnaast verrichtten zij verstelwerk. De meiden waren voor het keuken- en verstelwerk. De meisjes, van wie er één waarschijnlijk blind was, waren arm en genoten onderstand van het huis.¹⁴ We nemen aan dat de meiden en de meisjes ook de boel schoon hielden. De rekeningen van 1541/1542 en 1542/1543 vermelden nog dat enkele vrouwen binnen en buiten het gasthuis hielpen met wassen. Zij kregen daarvoor één of meer broden.¹⁵

Voorts werd volgens de rekening van 1539/1540 het werk van de armeninstelling gefaciliteerd door acht 'visiteerders': inspecteurs die binnen en buiten Grave arme lieden bezochten.¹⁶

De rekeningen van 1537/1538 tot en met 1542/1543¹⁷

De rekeningen die vanaf het midden van de vijftiende eeuw beschikbaar zijn, tonen de jaarlijkse exploitatie. In de periode 1537-1543 beginnen de rekeningjaren op 11 november, de dag van Sint-Martinus, en eindigen op 10 november het jaar daarop. Volgens de rekening van 1530/1531 opereerden de twee armeninstellingen nog zelfstandig. Als gevolg van de genoemde ordonnantie functioneerden de twee liefdadigheidsinstellingen volgens de daaropvolgende beschikbare rekening - 1537/1538 - inderdaad onder één beheer. Dat bleef zo tot en met het rekeningjaar 1542/1543. Van de jaren 1540 zijn na 1542/1543 nog enkele rekeningen bewaard van het geesthuis en het gasthuis, die toen weer zelfstandig waren. Volgens de rekeningen die met hiaten tot het jaar 1564/1565 nog aanwezig zijn, kwam hierin geen verandering. Van de zestiende eeuw zijn na het rekeningjaar 1564/1565 geen rekeningen bewaard gebleven.

De rekeningen van 1537/1538 tot 1550/1551 zijn recentelijk ingebonden en met potlood voorzien van een folionummering. De rekening van 1539/1540 begint op folio 69r, van 1540/1541 op folio 129r, van 1541/1542 op folio 183r en van 1542/1543 op folio 229r. Evenals voorheen bestaan de rekeningen uit een geldstroom en een goederenstroom. De jaarlijkse exploitatiesaldi in geld en natura werden bijgewerkt in een rekening-courantverhouding met de beheerder.

Voor de registratie van de geldstroom werd een uniforme valuta gebruikt waarin andere muntsoorten werden uitgedrukt. Deze uniforme valuta wordt door ons rekeningmunt genoemd.¹⁸

De nominale waarde van jaarlijkse rechten en verplichtingen in geld waren eveneens in een bepaalde munt uitgedrukt. Deze rekenmunt noemen wij de transactiemunt. In de rekeningen worden de vele verschillende transactiemunten in de rekeningmunt omgezet. Voor de jaren 1537/1538-1542/1543 gold volgens de hoofdingen van de rekeningen de stuiver als rekeningmunt met de gulden brabantse als veelvoud en de penning en het groetken als onderverdelingen.¹⁹

Op deze tekening met de titel 'Caritas' van Pieter Bruegel (circa 1525-1569) uit 1559 zijn de Werken van Barmhartigheid uitgebeeld. Pentekening in bruin, 22,3 x 29,4 cm (Collectie Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, nr. N 18 PK)

1 gulden = 20 stuivers rekenmunt

1 stuiver = 16 (zware) penningen of 72 groetkens rekenmunt

Voor de tellingen had in oudere tijden een twaalfdelig rekenstelsel gegolden met als belangrijkste eenheden de penning (1), de schelling (12) en het pond (240). Na de munthervorming van 1433/1434 van de Bourgondische hertog Filips van Bourgondië vond geleidelijk aan omschakeling plaats van het twaalfdelig naar het decimale stelsel met aanvankelijk de dubbele stuiver (double patard) en gulden als belangrijke eenheden. Daarna hanteerde men veelvuldig de stuiver als eenheid. De in deze rekeningen meest voorkomende gouden munten zijn transactiemunten die als volgt gerekend werden:

de goudgulden = 28 stuivers

de gouden croon = 28 stuivers

de philippusgulden = 25 stuivers

de (nieuwe) gelderse rijder = 23 stuivers

de (Utrechtse) postulaatgulden = 16 stuivers, 3 oordjes

14 Eén van de meisjes heeft in de tekst een merkwaardige omschrijving: 'Luyt(ken) tverbrande meiske[n] vanden doire'. ASCG, 1153, fo 65v (1537/1538). Slachtoffer van brandschatting?

15 ASCG, 1153, fo's 226r en 275v.

16 ASCG, 1153, fo 121v.

17 ASCG, 1153.

18 Zie voor rekenmunten en klinkende munten Fierst, *Ghege ende gheve*, paragraaf 3.3.

19 'Groetken' is de lokale benaming voor een lichte penning. De benaming is waarschijnlijk het residu van een groot payment gelders uit het begin van de veertiende eeuw, die aan een lange reeks devaluaties onderhevig was. Hoewel niet genoemd in de hoofding, werd de stuiver in de omschrijvingen en de tellingen onderverdeeld in 4 oordjes.

Beeld van Sint-Catharina van Alexandrië uit circa 1870. Dit polychrome houten beeld heeft in de gang van het voormalige gasthuiscomplex aan de Oliestraat te Grave gestaan en is nu opgesteld in de nieuwe Catharinahof aan de Koninginnedijk te Grave. Hoogte 111 cm, maker onbekend. Foto Ron Fierst, 2011

De philippusgulden wordt in de omschrijvingen het meest genoemd.²⁰

De klinkende munt, dus de munt waarmee betaald werd, vinden we behoudens enkele uitzonderingen niet in de rekeningen. Voor de klinkende munt zijn we aangewezen op kladaantekeningen en manualen. Deze documenten kunnen wel enig soelaas bieden, maar ze zijn meestal niet bewaard. Gesteld kan worden dat feitelijke ontvangsten en betalingen in geld in gangbare munt werden gedaan of in valuta's, waarvan de ontvanger wist dat hij die voor minstens dezelfde waarde weer kon uitgeven.

De goederenstroom bestond hoofdzakelijk uit rogge, die in Graafse malders van 136,54 liter werd uitgedrukt. Naast rogge werden op beperktere schaal voornamelijk gerst, boekweit, haver, hoenen, stoffen, kleren en schoeisel verantwoord.

Wat opvalt bij de opzet van de gecombineerde rekeningen is dat de inkomsten in geld en natura gesplitst zijn in ontvangsten van het geesthuis en ontvangsten van het gasthuis, terwijl de uitgaven of bestedingen met uitzondering van jaarrenten onder gezamenlijke noemer gedaan werden. Dit is verklaarbaar omdat de rekeningen feitelijk een verantwoording geven van de jaarlijkse opbrengstwaarde van vermogensrechten, die via 'Zweckbestimmungen' aan het gasthuis en het geesthuis waren opgedragen.²¹ De verantwoording van ontvangsten gebeurde nog grotendeels volgens de oude kameralistieke methode: men boekte waar men recht op had.

De armmeester legde in principe jaarlijks twee dagen lang verantwoording af aan het stadsbestuur over zijn beheer. De praktijk kon beduidend anders zijn.²²

Het functioneren van de armeninstellingen van 1537/1538 tot 1542/1543

Voor het verkrijgen van een indruk van het functioneren van de Graafse armeninstellingen in de periode 1537-1543 worden de beschikbare rekeningen nauwgezet gevolgd. De ontvangsten en uitgaven van de instellingen zijn uit een aantal rubrieken opgebouwd die in tabel 1 worden weergegeven. Iedere rubriek wordt straks toegelicht.

Tabel 1 Ontvangsten en uitgaven van het gecombineerde geest- en gasthuis te Grave van de periode 1537-1543

Ontvangsten geesthuis/guldens	1537	1539	1540	1541	1542
Huishuur	28	47	84	44	41
Opbrengst kempen, pacht	164	171	138	123	106
Altgeldrenten	19	19	19	19	19
Paymentrenten	42	41	41	41	41
Inkomsten uit renten in goudguldens	79	84	74	79	79
Idem met bestemming besteding	62	64	64	64	64
Totaal guldens brabant	394	426	420	370	350

Ontvangsten gasthuis/guldens					
Huishuur	12		94	83	40
Opbrengst bouwland, pacht	137	136	130	115	66
Tienden	74	66	73	84	79
Altgeldrenten	16	16	16	16	16
Paymentrenten	25	26	26	26	26
Renten leningen in goudguldens	81	82	85	87	109
Geloste rogge en koren in geld	174	272	354	252	248
Afgeloste en verkochte renten	165	140	197	62	51
Opbrengst vlees, wol	36	37	46	21	45
Giften in de kerk, collectes en bussen	186	75	14	4	8
Grafelijke en andere particuliere giften	107	66			
Nalatenschappen armen	4				
Inkomsten via gilden en schutterijen	77	41			
Afrondingen	(2)				
Totaal guldens brabant	1092	957	1035	750	688

²⁰ De philippusgulden was een gouden munt die in 1496 door Filips de Schone was geïntroduceerd. De munt werd geslagen tot 1520, maar gold daarna nog lange tijd als rekenmunt. Hij werd sinds 1499 voor 25 stuivers gerekend.

²¹ Fierst, *Ghege ende gheve*, paragraaf 5.2.14.

²² ASCG, 1153, fo 277r: 'In dese rekeninge myt alle drye voergaende rekeningen syn tsamen hyer mee getoegen in gesloeten opten ix dach novembris anno xvc xliiii In presentie des Amptmanz scholtz burgemeisteren scepenen inde gezworenen'.

Uitgaven/guldens	1537	1539	1540	1541	1542
1e subtotaal: jaarrenten op geest- en gasthuisgoederen	103	113	120	114	93
Voorzieningen in de gasthuiskapel	4	5	10	6	4
Kosten woningen en renten	72	116	156	99	
Verworven renten	20				
Tegemoetkomingen pachtgelden	6	6	26	6	3
Werklonen en kosten kempen	51	52	34	58	39
Reparatiekosten gasthuis, schuren en melaatsenhuis	40	78	179	88	130
2e subtotaal	193	257	405	257	176
Gekochte varkens	207	156	87	188	113
Gedroogd spek	6	9	26	17	21
Slachtgeld varkens en runderen	3	4	2	1	3
Voer en zand	34	6	8		
3e subtotaal	250	175	123	206	137
4e subtotaal: bedelingen op dinsdagen	393	329	140	141	124
Kleding	7	3			
Wollen doeken	19	40	40	38	58
Maakloon	6	2	6	12	9
Linnen doeken	12	14	21	18	11
Schoolmeester en andere uitgaven	32	37	23	2	
Schoenen, nieuwe en lappen	7	7	7	7	9
Klompen	3	2	3	3	4
Leergeld	7	3		2	1
Onderhoud	17	17	32	28	17
Huishuur	8	3			
Brandstof	27	24	20	28	31
Geneeskundige hulp	12	3	1	5	3
Grafgeld	1	1	1		1
Doodkisten + diversen	12	12	7	3	6
5e subtotaal	170	168	161	146	150
Dagelijkse uitgaven armen en zieken	66	102	41	54	64
Uitgaven zieke huisarmen	19		29		
Doopgeld					4
6e subtotaal buitengewone uitgaven	85	102	70	54	68
Lonen en andere vergoedingen	47	46	45	52	54
Bakloon, takkenbossen en diversen	21	26	13	14	27
Provisie	118	237	292	202	201
Allerhande uitgaven	33	34	43	44	24
7e subtotaal	219	343	393	312	306

Uitgaven/guldens	1537	1539	1540	1541	1542
Gasthuis buiten de poort	33	41	35	38	29
Lazarushuis	10	2	7	6	3
Besteding inkomsten gilden en schutterijen	19				
8e sub totaal	62	43	42	44	32
Afrondingen	1				
Totaal uitgaven in guldens brabant	1476	1530	1454	1274	1087
Totaal geest- en gasthuis ontvangsten	1486	1383	1455	1120	1037
Totaal geest- en gasthuis uitgaven	1476	1530	1454	1274	1087
Jaarexploitatie	10	(147)	1	(154)	(50)
Oud saldo met de armmeester	(150)	(86)	(220)	(219)	(373)
Correctie voorgaand jaar		13			
Nieuw saldo guldens brabant met de armmeester	(140)	(220)	(219)	(373)	(423)

Als we de tabel terugkoppelen naar de inleiding kan gesteld worden dat de herkomst van de middelen uit de ontvangsten blijkt, de vorm van onderstand uit de uitgaven en bestedingen en de instandhouding van de armengoederen grotendeels uit de uitgaven.

Toelichting op de geldstroom

Het rekeningjaar 1537/1538 wordt hieronder uitvoerig toegelicht. De andere jaren worden alleen behandeld als die grote afwijkingen vertonen of voor zover dat aanvullend werkt op de beeldvorming van het functioneren. In de rekeningen is de indeling in rubrieken in de onderhavige jaren niet consistent. Dat geeft problemen met de vergelijkbaarheid. In de tabel 1 is daarom gedeeltelijk een eigen rubricering gevolgd.

In de onderstaande toelichting wordt de inhoud van de rubrieken van de ontvangsten van de twee instellingen conform de rekeningen steeds behandeld in de volgorde geesthuis - gasthuis.

De ontvangsten

Huishuur

Het geesthuispand wordt in deze rubriek 'principael huysingh' genoemd. Er was in 1537 een verbouwing geweest. Een nieuwe kamer met koolhof was verkocht aan Henrick Kemerlynx, de oude gasthuisvrouw. Zij had daarvoor een som geld betaald waardoor de rest van haar leven geen huurpenningen meer in rekening gebracht hoefden te worden. Ook anderen hadden zoiets geregeld. Zij waren dus proveniers. Op die manier waren van het geesthuis in totaal drie kamers te gelde gemaakt.

Naast het geesthuis stonden drie andere huisjes die eveneens eigendom waren van de liefdadigheidsinstelling. Ook deze huisjes waren verhuurd aan proveniers. Sommigen hadden zich voor de rest van hun leven van dit onderkomen verzekerd, anderen huurden op jaarbasis. In de rekeningen wordt gezegd dat dit nieuwe huisjes waren. Dit kan slaan op nieuw verworven of nieuw gebouwd. In ieder geval waren in deze huisjes een echtpaar en

twee alleenstaanden ondergebracht. Aanvankelijk had ene Merten Lacken voor hem en zijn vrouw voor de rest van hun leven één van deze huisjes van het geesthuis gekocht. Merten had met een betaling van ruim 55 gulden een gedeelte van de kooppenningen voldaan. Hij woonde inmiddels al vier jaar in het huis. Met als argument dat hij iets gerepareerd had, wat ook in het belang van het geesthuis was, waren de overige kooppenningen niet op tijd door hem afgedragen. Hij werd vervolgens door de ambtman in aanwezigheid van het stadsbestuur gedwongen zijn reeds betaalde penningen weer terug te nemen en het huis vóór Pasen te verlaten. In de uitgaven staat een restitutie van 21 gulden.²³ Dit bedrag was overeengekomen. Vier jaar huur en de reparatie waren in dit bedrag verrekend.

Aan de andere zijde van het geesthuis had de instelling nog twee woningen, waaronder een voormalig bakhuis. De woning was verhuurd aan de organist meester Ariaen, het bakhuis aan de kosten. In het bakhuis was nog een kamertje, dat door schrijnwerker en kerkmeester Jan Hermans tot woonvertrek was gemaakt en *propter Deum* gegund aan Henric Oelkens. Tot slot bestond het huizenbezit uit nog een woning die verhuurd was. Dit huisje, waarvan dak en wanden gerepareerd waren, werd kosteloos bewoond door Lissen Ansems.

Het nakomen van de verplichting tot betaling van koop- of huurpenningen werd nauwlettend gevolgd door het stadsbestuur. Als er wat geregeld moest worden, was daarvoor meestal hun toestemming nodig. Dat blijkt wel uit het bovengenoemde geval van Merten Lacken. In het jaar 1540/1541 kwam één van de nieuwe huisjes vrij omdat de bewoonsters gestorven waren. De stad eiste dit huisje vervolgens op voor een nieuwe school. De armmeester kreeg door de stad de oorspronkelijke kooppenningen en opknapkosten ad 39 gulden en 7 stuiver terugbetaald.

Het gasthuispand als 'principaell huysingh' met de kapel was bewoond door het gezin van de armmeester. Hij betaalde daar niets voor. De gasthuisschuur aan de stadswal bij de watermolen was voor zes jaar verhuurd voor tien philippusgulden per jaar. De huurovereenkomst kon door de liefdadigheidsinstelling onmiddellijk opgezegd worden. Dit gold ook voor de grond bij de molen, die bij de huurder tegen gedeeltelijke betaling in gebruik was. De huur van de schuur werd kennelijk in 1537/1538 opgezegd, want in latere jaren wordt ze niet meer genoemd. In 1540/1541 werd ten gunste van het gasthuis één van de drie nieuwe huizen van het geesthuis verkocht en werd een compensatie ontvangen voor timmerwerk. Ook in 1541/1542 werd de tweede en laatste termijn van de aankoop van een huis van het geesthuis om onduidelijke redenen bij het gasthuis verantwoord (Henrick van Nystelray/82½ gulden).

Opbrengst kempen, bouwland en pachtgelden

Onder dit hoofd zijn alle opbrengsten samengebracht die uit grondeigendom of grondbezit onder andere titel werden verkregen. Bij de aan het geesthuis toebehorende kempen of kampen (omheinde stukken veld of land) en de aan het gasthuis toebehorende landerijen staan in de rekeningen niet altijd afmetingen aangegeven. Andere bronnen, zoals een grondregister, zijn niet bewaard gebleven. Een totale oppervlakte is daarom niet te geven. De percelen waarvan wel afmetingen bekend zijn, varieerden van anderhalf tot vier morgen.²⁴

Wat was het nut voor de liefdadigheidsinstelling van de beschikking over grond? Een gedeelte van het weilandenbezit werd door de gecombineerde instelling zelf gebruikt. Zo werden op de Koekamp melkkoeien geweid en vetgemest. Inwoners van Grave konden daar ook hun koeien kwijt tegen betaling. De erven van Wolters de smid hadden daar bijvoorbeeld twee melkkoeien voor drie philippusgulden per koe lopen. Op de Heckenkamp op de 'Horsense graaf' had het huis gerst ingezaaid. De Rechanenskamp, ook op de Horsense graaf,

was voor vijf jaar verpacht voor 20 goudgulden per jaar. Daarnaast lag de Jan Claessenkamp die voor 14 philippusgulden verhuurd was. Pachtovereenkomsten plachten dus in stabiele rekenmunt te worden afgesloten. De Gansharick, ook gelegen op de Horsense graaf aan de Velpse zijde, was eveneens voor vijf jaar verhuurd. De Heckenkamp naast de Kieffkamp was voor zes jaar verhuurd. Een kamp daar dichtbij gelegen was door een boer ingezaaid met haver voor het huis tegen de voorwaarde dat hij het kaf en het stro mocht hebben. Verder betaalde hij niets. Zo waren allerlei regelingen getroffen. Naast het nut, dat door de beschikking over grond voor eigen gebruik werd afgeworpen, bedroeg de totale opbrengst uit de kempen in 1537/1538 ruim 164 gulden.

In de rekeningen van het gasthuis worden geen kempen genoemd, er wordt gesproken over land. Dit is bouwland ofwel akkerland. Evenals bij het geesthuis worden niet altijd oppervlaktematen gegeven. De wel vermelde afmetingen waren 1½ hond en 1, 2 en 2½ morgen.²⁵ Het gasthuis had twee stukken land in Grave buiten de poort bij de watermolen, vier stukken in het Escharense veld en drie stukken in Mill. In het Escharense veld bezat het gasthuis verder nog drie hoeven, waarvan de grootste de 'principael hofstat' werd genoemd. Deze hofstad, die vermoedelijk nog uit de domaniale periode stamde, was voor twaalf jaar verhuurd met een opzegtermijn van zes jaar voor 26 goudgulden of 36 gulden en 8 stuivers rekenmunt per jaar. De andere stukken grond waren meestal voor zes jaar verhuurd. Volgens de pachtovereenkomsten kon de liefdadigheidsinstelling op korte termijn de huur opzeggen als zij het object zelf wilde gebruiken. Slechts één stuk grond was in erfpacht gegeven.

Wat opvalt in deze rubriek is dat in de loop van de onderzochte jaren de opbrengsten terugliepen.

Tienden

Alleen het gasthuis genoot inkomsten uit tienden. Het recht bestond uit de helft van de novale tienden die in 1294 door heer Jan van Cuijk aan het gasthuis geschonken was. De andere helft viel toe aan de investieten van de parochies Cuijk, Meer (Boxmeer), Sambeek en Beugen.²⁶ Het deel van het gasthuis werd na 1294 vergroot met tienden over later ontgonnen landen, zoals het gebied van Mill. De tiendinkkomsten in geld werden in het rekeningjaar 1537/1538 genoten uit Gassel, Cuijk en Beugen. De tienden die in de rekening worden genoemd, waren korentienden (Gassel), Ralandse tienden (Cuijk), hoftienden (Cuijk), Hoogartse tienden (Cuijk), tienden van de Ledonck en van de Zendonck (Cuijk), smaltienden (Cuijk) en de 'scortsche' tiend (Beugen).²⁷

De tienden waren geregeld aanleiding tot twisten tussen gasthuis en kerkfunctionarissen. Dit heeft te maken met de onduidelijke afbakening van deze rechten in de hierboven genoemde schenkingsakte van 1294 van heer Jan van Cuijk en de bevestiging daarvan door de bisschop van Luik.²⁸ In de rekening van 1539/1540 is een voorbeeld te vinden van een dergelijke twist.²⁹

²³ Zie ook bij de uitgaven de rubriek renten en aflossingen.

²⁴ Een morgen is een landmaat waarvan de oppervlakte regionaal bepaald werd. Zo was een Rijnlandse morgen ruim 4/5 ha, de Hollandse iets minder en de Gelderse nog geen 1/3 ha.

²⁵ Een hond is onderdeel van een morgen, gelijk aan 100 roeden. 6 hond is 1 Rijnlandse morgen.

²⁶ ASCG, 754, origineel en afschrift 14 december 1581. Van Syngel, *DONB*, 1294.10.15; Essink, *Regesten*, nrs. 3-4; Cunen, 'Charters', 148-149.

²⁷ Ralandse tienden zijn tienden uit rode (ontgonnen) landen. 'Donck' is een verhoging in laag gelegen land. 'Scortsche' is een schoor, waarschijnlijk een oevergedeelte langs de Maas.

²⁸ Fierst, *Ghenge ende gheve*, 112, 176-179.

²⁹ ASCG, 1153, fo 121v: 'Item gesonden ii scepenen vanden Grave myt Fredrick vanden Scair to Lynden om kondscap te hebben als vanden questien tussen den pastoir van Cuyck ende den gasthuys aengaende de novael tiende opten Drull ...'

Altgeldrenten

De rechten in penningen altgeld of oudgeld en payment en de betekenis van altgeld en payment zijn uitvoerig behandeld in mijn dissertatie.³⁰ De renten werden door de armeninstellingen hoofdzakelijk verworven in de veertiende en vijftiende eeuw. Kort samengevat betekent in de context van transactiemunten 'penningen payment' gangbare waarde van zilveren munten, en altgeld een fixatie van de penning payment brabant van circa 1300 in de oude groot tournoois (1266) van de Franse koning Lodewijk IX. De benaming altgeld gold uitsluitend voor de penning payment brabant waarvan zestien stuks overeenkwamen met het gewicht aan fijn zilver van de oude groot.³¹ De benaming kwam pas in de loop van de veertiende eeuw in zwang. De geldrenten in oude munten werden als volgt gerekend:

1 pond altgeld = 15 stuivers

1 pond payment = 5 stuivers

De renten in deze oude valuta's werden meestal niet per transactie, maar in de subtellings daarvan omgerekend in de rekeningmunt.

De altgeldrenten van het geesthuis en het gasthuis bestonden per instelling uit een kleine dertig rechten met nominale waarden, die varieerden van een tiental schellingen penningen tot 1 pond altgeld. Een enkel recht lag beneden de 10 schelling of boven het pond. Buiten Grave had het gasthuis slechts één altgeldrecht, dat was in Cuijk.

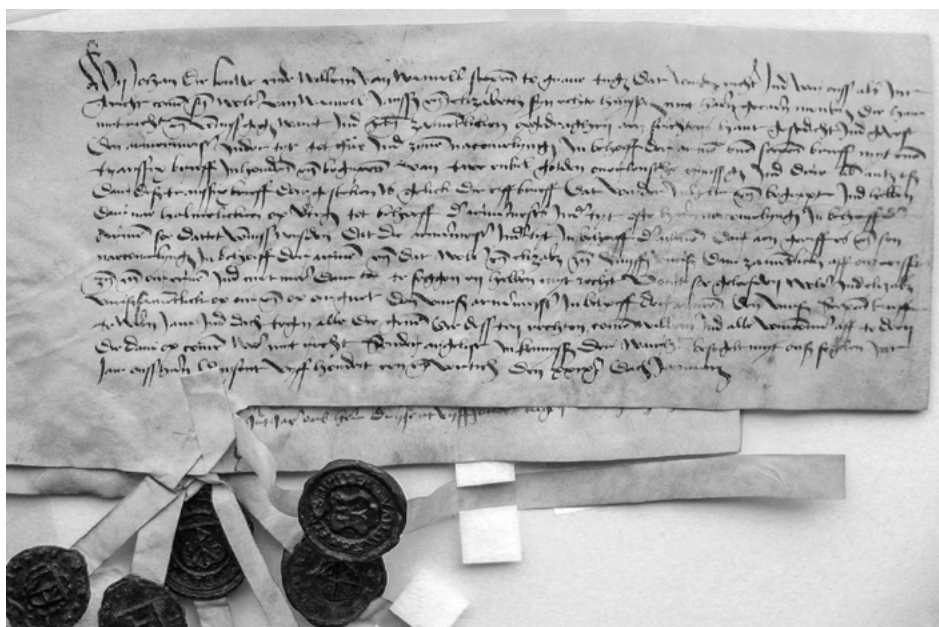
Paymentrenten

Het geesthuis had circa 70 paymentrenten in Grave, 1 in Escharen, 10 in Mill, 4 in Cuijk, 2 in (Neer)Loon, 2 in Linden, 5 in Velp en 1 in Beers. Bij elkaar dus circa 95 rechten.

De paymentrenten van het gasthuis hadden betrekking op ruim 60 overeenkomsten: Grave 40, Mill 22, Hulsbeek 1, Escharen 2 en Cuijk 1. De meeste van deze renten varieerden in nominale waarde van tien schelling tot enkele ponden payment. Bijna alle rechten uit Mill bedroegen één of twee pond. Zoals uit de stuiverwaarde blijkt, was de waarde van een penning payment 1/3 penning altgeld. Deze waardeverhouding werd voor het eerst vastgezet in 1357 (oud oudgeld) en in de jaren 1420/1430 (nieuw oudgeld) op een aanzienlijk lager niveau definitief gemaakt.

Jan I, heer van Cuijk van 1254 tot 1308, schonk in 1294 novale tienden aan het Sint-Catharinagasthuis te Grave. Het gipsen beeld is rond 1850 gemaakt, waarschijnlijk in het atelier van Antonius Jaspers in Cuijk en geschonken aan het gasthuis. De bestemming van dit later samengestelde monumentje is nog onzeker. Foto Henk Smits (Gasthuiscomplex, Oliestraat Grave)

Schepenen van Grave verklaren op 29 januari 1541 dat een schepenbrief met transfix aan de armmeester van Grave ten behoeve van de armen wordt opgedragen, inhoudende een jaarlijkse rente van 2 rijnse guldens. Foto Ron Fierst (Collectie Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 1322)

Gekochte geldrenten, leningen in goudguldens

Deze rubriek presenteert inkomsten uit renten die sinds het laatste kwart van de vijftiende eeuw verworven waren. Ze zijn voornamelijk in gouden munten uitgedrukt. De rente-inkomsten werden in twee groepen ingedeeld:

- renteaankopen door voormalige armmeesters van de Tafel van de Heilige Geest;
- renteaankopen door de in functie zijnde geestmeester Wouter van Wamel uit de opbrengst van geloste oude renten.

Beide groepen renterechten waren in gouden munten uitgedrukt. De vastlegging gebeurde in verschillende gouden munten. Zo werden door elkaar gebruikt: gouden guldens ad twee 'hornse' guldens, goudguldens ad 28 stuivers, goudguldens zonder verdere aanduiding, een derde deel van een gouden leeuw ad 34 stuivers en philippusguldens van 25 stuivers rekenmunt.

Het geesthuis trad als instelling niet op als partij in het rechtsverkeer. De armmeester trad op als vertegenwoordiger. Hij verkreeg daarmee het 'blote' of juridisch eigendom, terwijl door de bepaling dat de transactie gedaan werd ten behoeve van de armen (Zweckbestimmung), de armeninstelling het economisch eigendom verkreeg.

Dezelfde methodiek werd bij het gasthuis toegepast. Ook hier vinden we een indeling in twee groepen rente-inkomsten: van renteaankopen door de oude gastmeesters Herman van de Cluyten en Reynder van Bocholtz en door de in dienst zijnde gastmeester.

³⁰ Fierst, *Gheinge ende gheve in Grave*, hoofdstuk 6.

³¹ De oude groot tournoois van 1266 en zijn lokale gelijkwaardige navolgingen bevatten 4,04 gram fijn zilver (koningszilver). Dit betekent dat de penning oudgeld 4,04gr/16 = afgerond een kwart gram fijn zilver bevatte.

Bij een aantal rente-inkomsten van de tweede groep staat genoteerd 'te loss' (aflosbaar). Slechts bij één rentenotering staat geschreven 'te loss myt i c phs gl'. De daarop betrekking hebbende rente was vijf philippusgulden, dus werd voor de lossing een factor twintig, ofwel een rente van 5% gerekend.

Een splitsing in erf- en losrenten is aan de hand van de rekeningen niet te maken. Mocht de genoemde rente van 5% ook gelden voor de andere renten, dan zou dit betekenen dat het geest- en gasthuis samen 20×160 gulden interest = 3.200 gulden 'kapitaal' hadden uitstaan in 1537/1538. Onder de rente-inkomsten van het geesthuis staat de stad Grave vermeld met 12 philippusgulden per jaar, onder die van het gasthuis met 6 en 4 philippusgulden. Samen dus 22 philippusgulden tegen een koers van 1,25. Dit betekent 27 gulden 10 stuiver rekenmunt $\times 20 = 550$ gulden rekenmunt door de stad verkochte renten aan deze instellingen. De overige partijen zijn particulieren. Op één na werden de renten door het geest- en gasthuis van verschillende personen aangekocht.

Andere verworven renten voor de armen

Deze rubriek werd alleen door het geesthuis gebruikt. Met de jaarlijkse opbrengst uit deze renten met specifieke bestemmingen werden verplicht bepaalde goederen voor de armen aangeschaft, zoals olie, boekweit, linnen en wollen stoffen, schoeisel en brandstof.

Geloste rogge en koren in geld

Zoals ook al bleek uit oudere rekeningen van het geesthuis en het gasthuis was het gebruikelijk een gedeelte van de jaarlijkse renteverplichtingen in natura te voldoen in geld. Het is opvallend dat dit gebruik zich in de onderhavige periode beperkte tot het gasthuis, terwijl het geesthuis toch ook over een aanzienlijke hoeveelheid roggerenten beschikte. De verklaring is dat het gasthuis voor de operatie meer geld nodig had dan het geesthuis, dat in feite veel meer een bakkerij was. Om aan geld te komen werd daarom door het gasthuis een flink deel van de rogge-inkomsten te gelde gemaakt.³² De rubriek is onderverdeeld in ontvangsten in geld van geloste roggerenten over het afgelopen jaar en achterstallige rentelossingen uit de jaren daarvoor.

Evenals voorheen schommelde de prijs van een op deze wijze geloste malder rogge rond de 24 stuiver rekenmunt. In totaal werd in 1537/1538 119 malder roggeverplichting ingelost voor 145 gulden rekeningmunt. Ook boekweit- en gerstverplichtingen werden gedeeltelijk op deze manier met het gasthuis afgewikkeld. De omvang hiervan was aanzienlijk minder. Door deze ingeslopen praktijk waren de meeste renteplichtigen in rogge goed af, terwijl voor de gastmeester de mogelijkheid openstond bij hoge roggeprijzen rogge die wel ontvangen was te verantwoorden onder 'gelost in geld' en de rogge vervolgens te verkopen tegen hogere prijzen.

Afgeloste en verkochte renten

Dit zijn in 1537/1538 maar twee posities. De eerste betreft een afkoop van een jaarlijkse verplichting van twee malder en een schepel rogge van iemand uit Mill. Volgens een losbrief moest de lossing gebeuren tegen dertien gulden per malder rogge, waarbij de gulden gerekend werd op $26\frac{1}{2}$ stuiver. De tweede positie is de ontvangst van 100 philippusgulden met een toenmalige koers van 125 gulden rekenmunt uit hoofde van een door de armmeester verkochte losrente van 6 philippusgulden per jaar.³³

Van de Elisabethkerk te Grave zijn helaas geen afbeeldingen uit de vijftiende of zestiende eeuw bekend. De kerk werd in de tweede helft van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw zwaar gehavend door beschietingen van de Spaanse en Staatse troepen. De laatste grote verwoesting vond plaats in 1674, toen Staatse troepen Grave ontzetten uit Franse handen. Op deze tekening uit 1674 van Josua de Grave (1643-1712) liggen de toren en de zijstukken van de kerk, waar zich de meeste altaren bevonden, grotendeels in puin. Tekening op papier, pen in bruin, penseel in grijs, 87 x 151 mm (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam, nr. RP-T-1901-A-4549)

Opbrengst vlees, wol en andere zaken

Onder deze rubriek werden opbrengsten verantwoord uit de verkoop van hamelvelen, hamelvlees, schapen, 'horen beesten', wol, enzovoort. Wat geregeld voorkomt is 'kieshamel'.³⁴

Er werd door de armeninstelling dus gehandeld in gecasteerde rammen. De verkoopprijs kon tweemaal de inkoopprijs zijn. Van de brutowinst moeten de kosten van het vetmesten afgetrokken worden. Die zijn echter per transactie niet bekend. Het vlees en het vet of reuzel ('rosel') werden ook per pond verkocht. Voor reuzel rekende men circa 1¼ stuiver per pond.³⁵

Wol werd voor 2 goudguldens per kluwen aan de man gebracht.³⁶ Volgens deze rubriek werden verder nog allerlei losse of incidentele verkopen gerealiseerd, zoals een weefgetouw, een harington, duivenmest, vlees op de kermis en een bed.

Giften in de kerk, collectes en bussen

In de rekening van 1537/1538 begint deze rubriek met de volgende omschrijving:

'Item was bevonden inden tkistken staende inder kercken als den Romschen afflaet hyr was ende tgemenen volck then sacrament gynck/ sondachs nae all heilige/ is opgedaen byden Armmeister inde deels vanden raet ende vanden collectanten der Armen inde dair vyt getaelt vii gulden v stuver anno 37'³⁷

³² Fierst, *Ghege ende gheve*, 308-310.

³³ De aflossingsfactor was derhalve $100/6 = 16 \frac{2}{3}$ en de jaarlijkse interest 6%.

³⁴ ASCG, 1153, fo 24v: 'Item ontfangen van enen kieshamell tot Velp – xix st ende ene hamel tussen beiden vercoft voir xviii st compt den armen – ix st'.

³⁵ 1¼ stuiver = 5 oordjes, voor welke waarde men in die jaren ook 1 braspenning rekenmunt gebruikte. Dit betekent derhalve dat 16 braspenningen in een gulden rekenmunt van 20 stuivers gerekend werden.

³⁶ Een kluwen wol woog volgens oude rekeningen 20 pond. ASCG, 290, rekeningen 1447/1448 en 1465/1466.

³⁷ ASCG, 1153, fo 25r.

Op zondag na Allerheiligen in november 1537 werd in de Sint-Elisabethkerk het kistje of armenkom door de armmeester geleege. De opbrengst was ruim 7 gulden. Dat gebeurde opnieuw op 9 november 1538. De inhoud van het kistje en de collecte bedroegen toen samen ruim 5 gulden. Dat was dus beduidend minder.

In 1537/1538 werd op zondagen in de kerk voor de armen gecollecteerd. Men ging dan met het 'burdeken' (bordje) rond. Vrijdags werden de armenbussen geleege die opgesteld waren in de vier 'verdel's' (kwartieren) van de stad: het Marktverdel, het Maasverdel, het Hamverdel en het Brugverdel. De collecte bracht ongeveer 10 stuivers op, de bussen samen een paar gulden. Het grootste gedeelte van de opbrengst uit de bussen kwam uit het Hamverdel. Het jaartotaal was een aanzienlijk bedrag: 174 gulden. Hiermee kwam het jaartotaal van giften in de kerk, collectes en bussen op 186 gulden. Overigens vertonen beide rubrieken ontvangsten in de opeenvolgende jaren een sterk aflopende reeks. Collectes in de kerk en wijkbussen voor de armen waren verplicht gesteld met de ordonnantie van 1531.³⁸

Grafelijke en andere particuliere giften

Een gift van de gravin van Buren, Leerdam, enzovoort, die door de rentmeester werd afgehandeld, bedroeg ruim 33 gulden.³⁹ De gift werd gedaan op 'alderkynderendach'.⁴⁰ Het oorspronkelijke bedrag was groter, maar onder het ontvangen geld zaten munten die te licht waren. Die werden daarom niet meegeteld. Misschien waren de munten gesnoeid of versleten, of vals. Het was gebruikelijk dat dit inferieure geld uit de circulatie genomen werd en ingeleverd bij de officiële geldwisselaar. De gravin schonk op 6 juni 1538 via Johan Hagens vijftig gulden.⁴¹ De graaf van Buren, Maximiliaan van Egmont, deed ook een duit in het zakje.⁴² Hij schonk in 1537/1538 acht gulden naar aanleiding van een rechtszitting in de Cuijkse kamer over een geschil tussen onze armmeester Wouter van Wamell en ene Mens Willemss. In 1539/1540 schonk hij 50 gulden.⁴³

In 1539/1540 vielen na de dood van de oude gasthuisvrouw Liskén, weduwe van Jacob Gobbels, verschillende munten toe aan het armenhuis. De waarde van deze klinkende munten was ruim 16 gulden rekeningmunt.⁴⁴

Daarnaast werd ook in natura geschonken. Verderop bij de behandeling van de goederenstroom kom ik hierop terug.

Nalatenschappen van armen

In de periode 1537-1543 bevindt zich in de rekeningen slechts één jaar waarin nalatenschappen van overleden armen geregistreerd werden. In 1537/1538 werden drie nalatenschappen door de armmeester verantwoord. Het betrof wat oude kleren en een lapje stof. Een enkel kledingstuk ging naar het gasthuis, de rest werd door de armmeester verkocht. Het zal geen verwondering wekken dat in totaal maar 4 gulden werd geïnd ten behoeve van de instelling. Vermoedelijk vielen deze nalatenschappen aan de armeninstelling toe omdat de overleden armen in het armenboek opgenomen waren. Het nagelaten textiel werd meestal versteld tot bruikbare kleren.

Inkomsten via gilden en schutterijen

Ontvangsten in geld en natura vanuit gilden en schutterijen komen alleen in de rekeningen van het gasthuis voor. Genoemd worden het kerkgilde, de Sint-Catharinaschutterij, het Sint-Sebastiaansgilde, het Sint-Anthoniusgilde, het Sacramentsgilde, het Sint-Johansgilde, de Sint-Barbaraschutterij, het Onze-Lieve-Vrouwegilde, de oude schutterij, het Sint-Crispinusgilde, het Sint-Eloygilde en het Sint-Jacobsgilde.⁴⁵ De hierop betrekking

hebbende geldrenten en in geld geloste roggerenten bedroegen in 1537/1538 samen ruim 77 gulden, in 1539/1540 41 gulden. In de rekening van 1530/1531 ontbreken deze inkomsten, evenals in de laatste twee jaar van de onderhavige periode en in latere beschikbare rekeningen. In de rekening van 1539/1540 staat in de omschrijving van de rubriek dat 'ien tijtlanck soo die gilden ende scutterien by hon dekens nu selven mytter nyen ordonnantien hebben hon renten aengevangen'.⁴⁶ Aan deze nieuwe ordonnantie, waarvan wij de inhoud niet hebben kunnen achterhalen, wordt elders in deze rekening vermoedelijk gerefereerd.⁴⁷ Waarschijnlijk duidt hij op een verandering in de centrale functie van het gasthuis. Volgens de ordonnantie van 1531 moesten inkomsten voor de armen bij broederschappen voortaan via een 'Gemene Beurs' lopen.⁴⁸ Dit was in Grave tot 1539/1540 inderdaad het geval, daarna niet meer. Het gasthuis fungeerde derhalve een aantal jaren als distributiecentrum naar alle behoeftigen, ongeacht of die aangesloten waren bij corporaties. Gilden en schutterijen onderhielden vóór 1531 hun behoeftige leden uit hun eigen armenbussen, daarna een aantal jaren via de gemene beurs.⁴⁹ Deze veronderstelling wordt nog aannemelijker door de opmerking van de deken van het Sint-Anthoniusgilde dat een rente van 1 philippusgulden niet voor de armen bestemd was, maar voor het gildealtaar.⁵⁰ In de rekening van 1542/1543 worden geen inkomsten meer vermeld van gilden en schutterijen. Grave nam met het verlaten van het idee van een centrale beurs geen unieke positie in: in 's-Hertogenbosch werd dit al met een ordonnantie van 1532 geregeld.⁵¹

Samenvatting ontvangsten

De belangrijkste inkomsten bestonden uit renten en opbrengsten van de kempen en landerijen. De totale ontvangsten van het geesthuis en het gasthuis vertonen in de laatste jaren een sterke terugval. De renten van gilden en schutterijen werden waarschijnlijk door een ordonnantie van 1540 niet meer aan het gasthuis afgedragen. Het gasthuis was geen algemene beurs meer. De inkomsten uit de kempen en landerijen liepen echter ook terug. Het voldoen van renteverplichtingen in natura gaf mogelijk daarom ook problemen, waardoor lossingen in geld en afkoop toenamen en in de eerste jaren het gasthuis enkele giften kreeg. Dit duidt erop dat nog wel voldoende geld onder de mensen zat, hoewel de doorsnee kerkganger minder op het collectebord deponeerde. De inhoud van de bussen in de stad liep eveneens terug. Waren oorlogshandelingen om de finale hegemonie over het hertogdom Gelre hiervan de oorzaak? Of was er nog iets anders aan de hand? Na de behandeling van de uitgaven komen we hierop terug.

³⁸ Luttenberg, *Vervolg*, 3 (art. XVI).

³⁹ In 1537/1538 was de gravin van Buren Françoise de Lannoy (1513-1562). Zij was sinds 1531 echtgenote van Maximiliaan van Egmont en pandhouder van Grave. Dochter Anna van Egmont werd later de eerste echtgenote van Willem van Oranje, die vanaf 1559 pandhouder van Grave was.

⁴⁰ Allerkinden: 28 december.

⁴¹ ASCG, 1153, fo 25r (rekening 1537/1538). Johan Hagens is ons onbekend.

⁴² Maximiliaan van Egmont (1509-1548), graaf van Buren en Leerdam, heer van IJsselstein, enzovoorts.

⁴³ ASCG, 1153, fo 89v (rekening 1539/1540).

⁴⁴ ASCG, 1153, fo 89v: 'Item by Lysken weduwe Jacob Gobbels gasthuysvrouw nae haire doot bevonden iii cronon vijff jochem dalders iii geldersche riders *facit xvi gl vi st i ort*'.

⁴⁵ ASCG, 1153, fo 33.

⁴⁶ ASCG, 1153, fo 94r.

⁴⁷ ASCG, 1153, fo 124r: 'die nye ordonnantien der armen is aengegaen anno xl den vii July'.

⁴⁸ In art. XV van de ordonnantie staat dat van alle charitatieve instellingen 'ghemaekt sal worden een ghemeene Borsse, om den Armen daer af distributie te doen'. Dit gold ook voor broederschappen. Luttenberg, *Vervolg*, 3.

⁴⁹ Zie voor zieken- en armenbussen bij gilden tot de Reformatie: Bos, *"Uyt liefde"*, 42-47.

⁵⁰ 'desen philippusgulden seggen die dekens den outair toebehorende ende nyet den armen geven *ergo inden vtgeven ofte trecken*'.

⁵¹ Kappelhof, 'Geen centralisatie', 54-55.

Wat de methodiek van de rekeningen betreft blijken voornamelijk de inkomsten uit altgeldrenten en paymentrenten nog steeds genoteerd volgens de oude kameralistiek, waarbij datgene waarop men recht meende te hebben als ontvangst werd verantwoord.⁵² De inning van achterstallige renten betekende een hoop werk en extra kosten voor de armmeester.⁵³

De uitgaven

Jaarrenten op geest- en gasthuisgoederen en buitengewone lasten

Deze groep jaarrenten bestond uit vaste jaarlijkse verplichtingen die voortvloeiden uit renteverkopen op eigendommen van de armeninstelling of uit andere afspraken. Hoewel het beheer van geest- en gasthuis onder één armmeester was geplaatst, werden, evenals bij de inkomsten, de jaarlijkse renteverplichtingen ingedeeld in jaarrenten van het geesthuis en jaarrenten van het gasthuis. Dit heeft te maken met de zekerheden die in de rente-overeenkomsten gesteld zijn. Jaarrenten werden ook in natura voldaan. Dit komt straks terug bij de goederenstroom.

De jaarrenten van het geesthuis beginnen met verplichtingen aan 'die Heer vanden lande', dus de (pand)heer van Grave. Deze jaarlijkse lasten waren oorspronkelijk in goederen uitgedrukt, zoals 14½ vat 'weytz' (tarwe), 8 malder ½ vat gerst, 9 malder ½ vat haver en 13 vat rogge. Bovendien was aan de heer een cijns verschuldigd van 14 stuiver en 1 oord. Iedere verplichting in goederen was per jaar gekoppeld aan een omrekeningseenheid in geld, zoals voor 1537/1538: 1 malder tarwe voor 32 stuiver, 1 malder gerst 22 stuiver, 1 malder haver 11 stuiver en 1 malder rogge 25 stuiver. Dit zijn waarden die van tijd tot tijd aangepast werden.

Andere jaarrentegerechtigden waren de Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap (1 blauwe gulden), de kanunniken van de kerk van Sint-Elisabeth te Grave (6 alden vlems), de rector van het Catharina-altaar (6 alden vlems) en de kerk te Velp (2 kwarten wijn). Daarnaast werd een cijns van 1 oord en 1 moerken betaald aan de heer van Ravenstein.⁵⁴

Naast deze officiële personen en instanties betaalde het geesthuis jaarlijkse renten aan particulieren. Onder de eerste vijf komen enkele bekenden voor: de oude gasthuisvrouw en de organist, die in of bij het geesthuis woonden. De meeste basisbedragen waren uitgedrukt in gouden philippusguldens of in malders rogge. Dit betekent dat de meeste renteverplichtingen van het geesthuis waardevast waren. De verplichting aan de oude gasthuisvrouw en een jaarlijkse verplichting voor uitbetaling van drinkgeld aan een andere persoon waren genoteerd in courante rekenmunt.

De jaarrenteverplichtingen van het gasthuis werden ingedeeld in geld, natura en buitengewone lasten. De meeste verplichtingen in geld waren, evenals die van het geesthuis, waardevast. Enkele stonden genoteerd in courante rekenmunt, een groter aantal in ponden en schellingen payment. Deze laatste categorie legde overigens geen gewicht in de schaal: ongeveer 1 gulden rekenmunt in totaal.

De buitengewone jaarlasten in geld waren geen echte rentelasten, maar vergoedingen. De oude gasthuisvrouw Henrixken Kamerlynx genoot als weduwe de rest van haar leven een jaarlijkse vergoeding van 25 gulden. Dit was verordonneerd door de raad. De organist had een jaarwedde van 6 philippusgulden, of 7½ gulden rekenmunt. Het 'stellen' van het uurwerk leverde de koster jaarlijks 25 stuivers op.

Voorzieningen in de gasthuiskapel

Wat de hoeveelheid geld betreft was deze rubriek onbeduidend. Verantwoord werden aankopen van miswijn en misbrood, kaarsen en de kosten van de zangers. Als zangers fungeerden de priester, de schoolmeester en de koster. Zij kregen een vergoeding van 2 stuivers per persoon voor zingen in de kapel op Sint-Katriendag, Sint-Niclaasdag en kerstmis. Deze vergoeding gold per gelegenheid. De schutterij van Sint-Joost kon kennelijk ook zingen: zij kreeg een ton bier voor een vocaal optreden in de kapel op Sint-Luciendag.

Kosten woningen en renten

Deze rubriek heet in de rekeningen 'Van belachten inde affgequote renthen'. Met 'belachten' wordt waarschijnlijk 'belaste' bedoeld.⁵⁵ Met 'Afquiten' wordt hier een schuldafflossing bedoeld.⁵⁶ De rubriek, die alleen de eerste jaren gold, behandelt restituties aan particulieren die kosten hadden gemaakt voor het geesthuis en de aankoop van jaarlijkse renten in geld of natura. De restituties hadden meestal te maken met het huizenbezit. Zo werd hieronder opgenomen de terugbetaling van de gedeeltelijk betaalde koopsom door de hierboven bij de ontvangen huishuur reeds vermelde Merten Lacken. Dit gebeurde onder aftrek van een bepaald bedrag aan huurpenningen en reparatiekosten. Andere huurders kregen eveneens reparatiekosten vergoed. Daarnaast werden onder dit hoofd ook aan bouwlieden betaalde vergoedingen geboekt voor reparaties aan verhuurde woningen. In de jaren na 1537/1538 werden ook renten aangekocht.

In het rekeningjaar 1540/1541 werden twee grotere investeringen gedaan door de armmeester. De eerste was een betaling aan de rentmeester van de abdij van Mariënweerd voor de afkoop van een losrente van 3 philippusgulden voor 50 van dezelfde gulden, dus een factor van bijna 17. De tweede betrof de uitkoop van een erfrente van twee malder rogge van 'Mychiel in Camerick' voor de niet geringe prijs van 22 philippusgulden per malder.⁵⁷ Dit kwam neer op 44 philippusgulden of 55 gulden rekenmunt. De factor kan niet berekend worden omdat de jaarrente per malder niet vermeld is.

Verworven renten

Deze rubriek wordt in de rekeningen enigszins verwarrend 'Van aengeworven inde aengecomten renthen' genoemd. Hierin werden renteaankopen en afkopen van renteverplichtingen verantwoord. Zo werd een erfmalder rogge afgekocht voor veertien malder rogge met een betaling van 7 gulden en 7 stuiver. Dit betekent dat een interest gerekend werd van $100/14 = 7,14\%$. Een ander geval is de uitkoop van erfenamen van een deel van een jaarlijkse uitkering van 4 philippusgulden voor ruim 10 philippusgulden, waarmee het aandeel van het geesthuis groeide van een derde naar de helft. Dit betekent dat voor een extra jaarlijks recht op twee derde philippusgulden een factor vijftien, ofwel $6,67\%$ interest betaald werd.⁵⁸

⁵² Fierst, *Ghenge ende gheve*, paragraaf 7.7.1.

⁵³ ASCG, 1153, fo 122r (1539/1540) en fo 224r (1541/1542).

⁵⁴ Een alden vlems was de groot van 1346 van Lodewijk van Male. Deze munt werd later gerekend op afgerond 1 stuiver. *Ghenge ende gheve*, bijlage 6.11. Er gingen 26 alden vlems in een rijnsse goudgulden, die gerekend werd voor 2 vlemse gulden. In de veertiende eeuw was een moerken 3 mijten vlaams of $4\frac{1}{2}$ mijt brabant. Dit was $1/16$ stuiver. In de zestiende eeuw was dit gelijk aan een halve duit of penning.

⁵⁵ Lübken und Walter, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*: belach = belegenheit. Belegen = belasting opleggen.

⁵⁶ Verdam en Verwijs, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*.

⁵⁷ Deze man uit Kamerijk noemde zijn huis in Grave 'in Camerick'. Met dank aan dr. Leny van Lieshout.

⁵⁸ Voor kortlopende leningen die door Karel V opgenomen waren, werd in de jaren rond 1540 circa 12% interest gerekend. Kort geld was toen duurder dan lang geld. Homer en Sylla, *A History*, 111-120. Zie ook Fierst, *Ghenge ende gheve*, bijlage 5.4.2.

In Mill werd een jaarlijkse malder rogge voor elf malder 'verlaten', waarvoor het huis 7 gulden en 11 stuivers betaalde. Een andere transactie wordt hieronder integraal weergegeven:

Soe Lysken gasthuysvrouw ende Tysken hair neve aenbestorven was van Henrick Custers to Lynden ende Lysken den Vairt den Armen efffelick gegont inde Tysken inde armen boeck is heeft die armenmeister hyr beth ende gelacht in die doet schult Henrickens vurseyt voir Lysken ende Thysken xi gulden xviz stuver' ^{58a}

Een puzzeltje. Lysken de oude gasthuisvrouw en haar neef Tysken erfden gezamenlijk wat. Lysken gunde haar deel aan de armen. Tysken stond in het armenboek, waardoor zijn bezit bij overlijden aan het armenhuis zou toevallen. Anticiperend op beide situaties betaalde de armmeester daarom de overlijdenskosten van de erflater.

Tegemoetkomingen pachtgelden

Deze rubriek heet in de rekeningen 'van verlaeten pachten'. Hiermee wordt bedoeld dat pachtverplichtingen door omstandigheden 'om godt' geheel of gedeeltelijk kwijtgescholden werden.⁵⁹ Zo was Derick vanden Lampelaer gebrandschat. In 1537/1538 werd een tiental verplichtingen verminderd. Onder dit hoofd werden ook vergoedingen verantwoord die bij het innen van pachtgelden werden betaald.

Werklonen en kosten kempen

Hoewel deze rubriek waarschijnlijk voor zich spreekt, volgen toch enkele voorbeelden van deze kosten: het verzamelen en binden van rijshout, het planten van bomen en struiken, aanleg en reparatie van afrasteringen ('tuynen'), omzetting van weiland in bouwland, het ophogen van dijken en wallen aan kempen en weiden, zaaïen en maaïen en graafwerkzaamheden. Bij deze werkzaamheden waren landarbeiders met helpers en voerlieden betrokken. De lonen varieerden van 1 stuiver 1 oord per dag voor de helpers tot 2 stuivers voor de landarbeiders en 3 à 4 stuivers voor de voerlieden die met paard en wagen ingezet werden. De werkzaamheden vonden plaats op de gasthuiswei, de koekamp, de grote kamp, de 'Sittert', de 'horsensche graeff', de Maasdijk en aan de leemput te Lijnden.

Reparatiekosten gasthuis, schuren, ziekenhuis en melaatsenhuis

Onder deze rubriek werden allerlei reparaties verantwoord. Die vonden plaats in de stad bij het gasthuis met bijbehorende schuren en buiten de stad bij het ziekenhuis, het melaatsenhuis, de hof te Velp en de kempen. Uit Escharen werd geregeld elzenhout aangevoerd voor planken voor omheiningen ('gelynten'). Het dak van het ziekenhuis buiten de poort werd in 1539/1540 gerepareerd.⁶⁰ De smid maakte of repareerde hengsels, platen, emmers, klinkhaken, driepoten, lampen, schoppen, kettingen, krammen en kooien. Verder werkte de smid soms aan de waterput en aan de oven. De slotenmaker bekommerde zich vooral om sleutels. De kuiper repareerde vaten en zorgde voor nieuwe banden aan kuipen en emmers.

De extra kosten in 1540/1541 hebben te maken met over de hele linie meer onderhoudsuitgaven en het verplaatsen van de bakoven. In het bakhuis werd ook een nieuwe schoorsteen gemetseld. De extra onderhoudsuitgaven betroffen vooral timmerwerk.

Varkens

In totaal werden 44 varkens gekocht met een gezamenlijk gewicht van 6.363 pond. Dit aantal werd ook geslacht. Het merendeel hiervan zal waarschijnlijk in hetzelfde jaar ingekocht zijn. Het is niet doenlijk een betrouwbare schatting te maken van het slachtgewicht. De netto slachtopbrengst werd geconsumeerd door de organisatie, door proveniers en door

behoeftigen. Naast de spekopbrengst uit gekochte varkens werd door de gecombineerde instelling in 1537/1538 ook in totaal nog 124 pond gedroogd spek gekocht. Het gewicht aan spek dat beschikbaar was voor behoefitgen, blijkt uit tabel 2.

Tabel 2 Uitgaven voor varkens, spek en anderszins

1 varken	158	pond ad ½ braspenning	4 fl 18 st 3 oord
3 varkens	427	pond	14 fl 6 st 3 oord 2d
2 varkens	405	pond	12 fl 13 st 2d
6 varkens	1030½	pond	31 fl 19 st
6 varkens	794½	pond	24 fl 16½ st
6 varkens	1013	pond	34 fl 2½ st
4 varkens	547½	pond	17 fl 2 st 3d
4 varkens	668	pond	20 fl 17½ st
1 varken	158	pond	4 fl 18 st 3 oord
1 varken	179½	pond	5 fl 12 st 3d
5varkens	825	pond	25 fl 15½ st 2d
1 varken	157	pond ad ½ braspenning	4 fl 18 st 2d
4 mestvarkens		ad 29 st + zichtkosten	6 fl minus 2d
Subtotaal 44 varkens			208 fl 1 st 2d
Gedroogd spek	49	pond ad 1 st	2 fl 9 st
Gedroogd spek	54½	pond ad 1 st	2 fl 14 st 1 oord
Gedroogd spek	21¾	pond ad 3 oord	16 st 1 oord
Subtotaal gedroogd spek			5 fl 19½ st
Slachtgeld van 44 varkens			2 fl 4 st
Slachtgeld van 2 kalveren en 2 koeien		ad 2 en 8 st	10 st
8 zakken zand		ad 22½ st	9 fl 2 st
Erwten		28-34 st /malder	24 fl 14 st 2d
Totaal			250 fl 10 st 3 oord
Geteld door de rendant			249 fl 10 st 3 oord

Bedelingen op dinsdagen

In de rekeningen van de jaren 1537/1538 tot en met 1542/1543 wordt een overzicht gegeven van alle dinsdagen waarop bedelingen plaatsvonden. Er worden geen namen genoemd. Normaal werden op deze dag brood, spek en een klein beetje geld verstrekt. Als spek niet beschikbaar was, werd eetbaar afval van het varken gegeven, soms met een paar stuivers erbij.

In de rekeningen kan een onderscheid gemaakt worden tussen geregeld terugkerende en buitengewone verstrekkingen. Dit betekent naar alle waarschijnlijkheid dat Grave een groep vaste bedeeden had – de huisarmen – en dat daarnaast nog een wisselend aantal andere behoefitgen aan bod kwam. Bij brood liggen de gemiddelde verhoudingen ongeveer als volgt: wekelijks 210-215 broden regulier en 15-20 broden 'extra ordinair'. Ook bij spek werd dit onderscheid gemaakt. Wellicht geldt dit ook voor de geringe variatie in het aantal stuivers.

58a ASCG, 1153, fo 38r (1537/1538)

59 ASCG, 1153, fo 365 (1547/1548): 'Item verlaten om godt Gairt Kerstens x sch altz ad viij st'.

60 ASCG, 1153, fo 122v: 'Derick inde Herman Leideckers hyr over onledich geweest/ te decken mytter naegelen ende pannen belopende tsamen xix gl xvii st i ort'.

Brood nam bij de dinsdagbedelingen de belangrijkste plaats in. Over het hele jaar werden ongeveer 12.000 broden uitgedeeld. Van november tot en met juni werden iedere dinsdag in een regelmatig aflopende reeks 229 tot 220 broden regulier verstrekt en in een eveneens dalende reeks extra broden van 21 naar 17-18 per week. Vanaf het begin van de maand juli daalde het aantal broden nogal abrupt, waarna tot november deze reeks verder afliep van 220 naar 191 stuks. Dat bleef zo tijdens de rest van het rekeningjaar. In het aantal extra broden kwam geen verandering. Het gewicht van de broden lag rond de twaalf pond.⁶¹ Deze grote broden werden kennelijk specifiek door de Graafse armeninstellingen gebruikt. De spinden die door de altaren van de Sint-Elisabethkerk te Grave werden gedaan, bestonden in die tijd uit 'cleyn broet' van circa 5½ pond.⁶² De armeninstelling verstrekte op speciale dagen nog lichtere broden: 'wiggen'.⁶³ De gemiddelde dagelijkse consumptie van roggebrood van een gezin met twee kleine kinderen wordt voor de late middeleeuwen op vijf pond geschat.⁶⁴ Dit lag voor gezinnen uit de lagere klassen minstens 30% hoger: ofwel zes tot zeven pond. Dit vertegenwoordigde ongeveer 80% van de dagelijks benodigde 10.000 calorieën voor een dergelijk gezin.⁶⁵ Met een brood van twaalf pond kon een gemiddeld gezin dus bijna twee dagen vooruit.

De meeste dinsdagen werd ook spek verstrekt. Over het hele jaar 1537/1538 werd bijna 4.000 pond spek uitgedeeld. Zoals al gezegd was spek niet altijd beschikbaar. Het aantal ponden spek lag gedurende de tweede helft van het rekeningjaar een stuk onder het niveau van de eerste zes tot acht maanden. Was dat, als er uitgekeerd werd, aanvankelijk 112-113 pond per week, vanaf het begin van juli was dit verminderd tot 100 pond per week.

Als varkensafval werd uitgedeeld, werd voor dit substituut geen gewicht aangegeven in de rekeningen. Er staat alleen vermeld hoeveel stuivers erbij gegeven werden.

De reguliere geldelijke giften waren dinsdags gelimiteerd tot vaste bedragen. Van november tot en met juni werd iedere dinsdag zeven gulden en een wisselend aantal stuivers gegeven. Vanaf juli nam dit bedrag af tot zes gulden en een aantal stuivers per dinsdag.

Tabel 3 Bedelingen door het gecombineerde gast- en geesthuis in Grave op dinsdagen in het rekeningjaar 1537/1538

Datum	Aantal broden		Ponden spek		Varkensafval en geld	Geld en broden
	regulier	extra	regulier	extra		
13/11	229	20			11 st	7 fl 8½ st
20/11	229	21			11 st	7 fl 8½ st
27/11	229	20½			12 st	7 fl 8½ st
03/12	229	21			12 st	7 fl 9 st
11/12	229	21			11 st	7 fl 9 st
18/12	230	20			12 st	7 fl 9 st
24/12			112½			7 fl 9 st
01/01	230½	20½	112½	5½	9 st	7 fl 9 st
08/01	228	18	112½	6	8 st	7 fl 8 st
15/01	228	17	112½	5½	9 st	7 fl 6½ st
22/01	227	17	112	6	11 st	7 fl 6 st
29/01	227	19	112	6	8½ st	7 fl 6 st
05/02	228	18	112½	7	10 st	7 fl 5 st
12/02	228	19½	112½	6½	8½ st	7 fl 5 st
19/02	228½	17½	112½	7	8½ st	7 fl 5 st
26/02	228	18	112½	6	11 st	7 fl 5 st

Datum	Aantal broden		Ponden spek		Varkensafval en geld	Geld en broden
	regulier	extra	regulier	extra		
05/03	227	18			26 st	7 fl 5 st
12/03	226	17½			27 st	7 fl 5 st
19/03	225	18			29½ st	7 fl 5 st
26/03	225	17			29 st	7 fl 4 st
02/04	224	18½			31 st	7 fl 4 st
09/04	224	18			32 st	7 fl 3 st
16/04	223½	18½			31 st	7 fl 4 st
23/04	223	19	113½	5½	6 st	7 fl 3 st
30/04	222	17½	114	5	5½ st	7 fl 2 st
07/05	221	18½	114	5½	5 st	7 fl 2 st
14/05	221	17	113½	5	5½ st	7 fl 1 st
21/05	220	16	113½	5½	5 st	7 fl 1 st
28/05	219	17	113½	6	5½ st	7 fl 1 st
04/06	219	18	113½	6½	5½ st	7 fl 1½ st
11/06	219	19	113½	6½	5½ st	7 gl 1 st
18/06	219	18½	113½	7	6 st	7 gl 1 st
25/06	220	18½	114	7½	5½ st	7 gl 1½ st
02/07	191½	17	100½	5½	4½ st	6 fl 12 st
09/07	191½	16½	100½	4½	4½ st	6 fl 12 st
16/07	191½	18	100½	4½	4½ st	6 fl 12 st
23/07	191½	17	101	4	4 st	6 fl 3 st
30/07	191½	16	100	4	4½ st	6 fl 4 st
06/08	191½	16½	100	3½	4 st	6 fl 4 st
13/08	192	17	100½	4	4½ st	6 fl 5½ st
20/08	192	16½	100½	4	4 st	6 fl 7 st
27/08	194	16	101	4½	5 st	6 fl 7 st + 2 st voor brood
03/09	193	16½	100½	4½	5 st	6 fl 7 st + 1 st brood
10/09	192	16	100	4	4 st	6 fl 6½ st + 1 st voor brood
17/09	191	17	100	3½	6 st	6 fl 6 st + 1½ st voor brood
24/09	191	16	100	4	6 st	6 fl 5½ st + 2 st brood
01/10	191	15½	100	3½	5½ st	6 fl 5½ st + 1 st brood
08/10	191	16			7 st	6 fl 5½ st + 1½ st brood
15/10	191½	18			9 st	6 fl 6 st + 1 st brood
22/10	191½	16½			8½ st	6 fl 6 st + 2 st brood
29/10	191½	15½			8½ st	6 fl 6 st + 1½ st brood
05/11	190½	18			8 st	6 fl 3½ st + 1 st brood
12/11	190	17			7½ st	6 fl 2½ st + 1½ st brood

61 Berekening: volgens de tekst bij de bedeling op dinsdag 13 november 1537 gingen er 24 broden uit 1 malder rogge. 1 malder rogge is volgens Nipper 136,54 liter. Het overeenkomstige gewicht in kg is volgens Alberts circa 0,7 x 136,54 = circa 95 kg. Bij de broodbereiding werd circa 50% water toegevoegd: $95 \times 1,5 = 142,5$ kg. Dit komt derhalve neer op $142,5/24 = 5,93$ kg x 2 = circa 12 pond. Volgens de rekening werden in 1537/1538 in totaal 12.400 broden uitgedeeld, waarvoor 505 malder rogge werd verantwoord. $505 \times 136,54 \times 0,7 \times 1,5 = 72.400$ kg/12.400 = 5,84 kg/brood x 2 = circa 11,70 pond/brood. Nipper, *Met en wegen*, 234; Alberts, 'Bier', 157.

62 BHIC Grave, KHA Coll. G 6 C1-12: Rekeningen 1526-1571, 2987(1530): 'Item gecoeft i malder roghen ad xxxiiij st ende dat gebacken ad vyftych cleyn broet ende dat gespynt in sunt lamert catertymper'. Zie ook Van Miert, 'Uit het archief II', 108-121: testament van Derick Marsman (1532). Met dank aan dr. Leny van Lieshout.

63 Fierst, *Ghege ende gheve*, bijlage 7.18 (p 200). Zie ook de afgebeelde pentekening van Pieter Bruegel.

64 Jobse-Van Putten, *Eenvoudig*, 91-93, 156; Ter Molen, *Brood*, 60-61.

65 Blockmans en Prevenier, 'Armoede', 501-503.

Een compleet overzicht van de samenstelling van de bedelingen op dinsdagen in 1537/1538 is gegeven in tabel 3. Volgens de rendant waren de totalen:

Geld 392 gulden 12½ stuiver
 Spek 3855 pond
 Rogge 505 malder 3 schepel 5½ broden

Samenvattend kan gesteld worden dat de bedelingen door het jaar 1537/1538 heen een dalend beeld te zien geven. Er is een cesuur in de reeks in het begin van juli 1538.

Hoe was de situatie in de jaren na 1537/1538? Het antwoord ligt opgesloten in het overzicht in tabel 4. Hoewel de reeks klein is, wordt duidelijk geïllustreerd dat er iets aan de hand was. Na 1537/1538 liepen de brood-, geld- en spekuitdelingen sterk terug. We nemen aan dat het gasthuis sinds de ordonnantie van 1540 niet meer als centrale beurs opereerde. Het wegvallen van gilden en schutterijen kan echter niet alleen een dergelijk effect gesorteerd hebben. Was de oorlogssituatie tussen Karel V en de hertog van Gelre mede van invloed op de terugval? In de conclusie wordt op deze vermindering teruggekomen.

Tabel 4 Jaartotalen dinsdagbedelingen van 1537/1538 tot en met 1542/1543 uit de gecombineerde geest- en gasthuisrekeningen van Grave

		1537/38	1539/40	1540/41	1541/42	1542/43
Geld	(guldens)	393	319	140	141	124
Spek	(ponden)	3855	2151	2122	1614	1900
Rogge	(malders)	505	355	225	250	263

Geregelde uitgaven voor de armen

We beginnen met kleding die gekocht werd voor verschillende personen die ‘te vollijs’ stonden. Zoals gezegd betekent dit waarschijnlijk dat zij voor substantiële onderstand in aanmerking kwamen. Aan deze personen werden wambuizen, hemden, rokken, hosen, lijfjes (‘zielen’), broeken, bonnetten, tabberds en geld verstrekt. De uitgaven varieerden van twee tot acht stuivers per geval. Ook werden enige vergoedingen betaald voor het vermaken en herstellen van kleren.

Verder werd in 1537/1538 voor de armen in totaal 42 el wollen laken gekocht voor krap 19 gulden. De grote lakens werden in lappen geknipt, die aan circa 35 personen uitgedeeld werden. De jaren erop lagen deze hoeveelheden op meer dan het dubbele. Onder de begiftigden bevonden zich ook ‘de jonge meiskens int gasthuys’. Zij kregen samen 3½ ‘vierdel’.

Door kleermaker Lenaert Willems werden in opdracht van de instelling voor de armen kleren gemaakt en versteld. De rekeningen vermelden tabberds, hosen, wambuizen, rokken, onderzielen en borstrokken. Voor naaiwerk in het gasthuis werd ook garen ingekocht.

In 1537/1538 werd voor bijna 20 gulden in totaal 104 el linnen doeken aangeschaft.⁶⁶ Een gedeelte hiervan werd gebruikt voor het maken van slaaplakens voor de gasthuizen binnen en buiten de poort. De rest ging in lapjes van meestal 2 el naar circa 35 behoeftige personen. Het overschot ging de provisiekast in.⁶⁷

In de rubriek ‘andere uitgaven voor de armen’ is een aantal jaren de belangrijkste post de vergoeding aan meester Gerit voor onderwijs aan de armen. Onderwijs aan arme kinderen is geen gevolg van de ordonnantie van 1531, want dat gold in Grave al decennia lang.

Het lappen van schoenen werd gedaan voor ongeveer twee stuivers. De totale kosten bedroegen ruim twee gulden. Arntz van Triest maakte nieuwe schoenen voor arme volwassenen en kinderen. Hij vroeg voor een paar schoenen meestal vier tot vijf stuivers.

Klompen waren een stuk goedkoper. Er werden aan 67 personen, waaronder soms dezelfde, klompen verstrekt voor in totaal 2 fl 18 st. Dit kwam dus neer op nog geen stuiver per paar.

Beroepsopleiding voor arme jongeren was een van de maatregelen uit de ordonnantie van 1531. Voor armen in opleiding werd aan ambachtslieden (er wordt een kuiper genoemd) 1½ stuiver per week betaald. Dit betrof maar een paar gevallen die varieerden van enkele weken tot een jaar. In 1539/1540 werd een aantal jongens naar het platteland ('ingelant') gestuurd, maar 's-Hertogenbosch wordt ook geregeld genoemd.⁶⁸

Onder 'onderhoud van de armen' vinden we onder andere een beetje reisgeld voor armen voor eten onderweg naar een nieuw (onzeker) bestaan en een jaargeld voor een arm kind. De armeninstelling betaalde soms ook geheel of gedeeltelijk huishuur.⁶⁹

In opdracht van de armeninstelling werd in de Peel turf gestoken. In 1537/1538 werd ruim veertig keer een vracht turf bij armen afgeleverd. Een vracht kostte vijf tot zes stuivers.

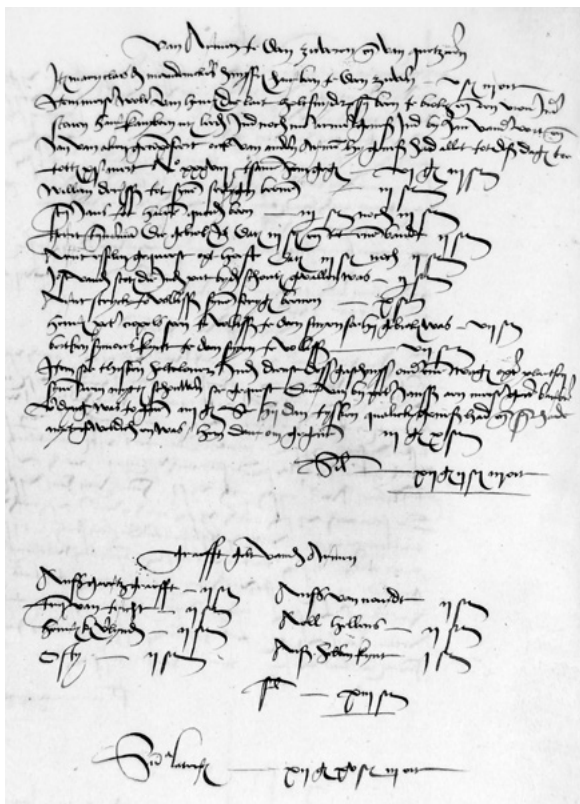
De chirurgijn behandelde op kosten van de instelling arme personen ('van armen te doen zuveren ende van quetzuren'). Ik geef enkele voorbeelden:

Jan van Aken gecomposeert oick van anderen armen hy genesen had allet tot desen dagen toe totten xi^{en} mert Anno xxxviii tsamen hem gegeven vi gl iii st'

'Gerit Tymmerman die gebroken is dat. iii st ende tot enen banden ii st'

'Arnt Esselen gequeest opt hoeft dat. iii st noch ii st'

'Jost vanden Scoten die inden put byden schouten gevallen was ij st'⁷⁰

Geneeskundige hulp aan armen en grafgeld werden zorgvuldig genoteerd. Foto Arno Coopmans (Collectie Archief Sint-Catharinagasthuis Grave, nr. 1153, fo 53v, 1537/1538).

⁶⁶ ASCG, 1153, fo 51v (rekening 1537/1538). Enkele voorbeelden: 'Item gecoft viii ellen groeffs linnen doix ad 1 st ½ blanck *facit* xi st ende ii st t bleyen/ noch gecoft xiiii ellen ad idem *facit* xix st i ort/noch xl ellen ongebleyckte lakens voir iiiii gl vi st te bleyen viii st'.

⁶⁷ In oudere rekeningen wordt gesproken over wol dat vanuit de hofsteden in Velp en Escharen werd aangeleverd, waaruit in de keuken 'werps' (kettinggaren) en 'wevels' (inslaggaren) gesponnen werden waarmee wit en grijs laken gemaakt werd. ASCG, 290, rekeningen 1447/1448 en 1465/1466.

⁶⁸ ASCG, 1153, fo 112r (1539/1540).

⁶⁹ ASCG, 1153, fo 52v (rekening 1537/1538): 'Item Bielken Jans dochter van Batenborch die inden armen boick stont is buyten vertogen te woenen ende hair mytgegeven to teirgelt ij gl ende dair myt utgedaen (uitgeschreven)/ Item Kaldenhuysens voir kynderen to teirgelt om sy by hairden alden vader te vaeren x st/gegeven van Philippus Lissen Quattels kynt jairliix vii gl/ beth voir Jauken Artz huysshuer xxv st dess sy nyet meer gecorten heeft voir hair doot dan ix st soe rest noch xvi st'.

⁷⁰ ASCG, 1153, fo 53v (rekening 1537/1538).

‘Item Grietken Celen die besmet was vanden pocken ende om ten Bosch te doen varen ende myt hair teryng dat. vii st ii d’

‘Derick Artz die hem selven gehouwen had inden been inden armen dienst dair voir beth aen meester Anthonis Zurx enen carolus gulden van xx st’

‘Die selve Derick int meyen cranck geworden van synen water te besien ende medicijn ij st’⁷¹

Het grafgeld bedroeg in 1537/1538 dertien stuivers voor zeven graven. Dit was in de andere jaren niet veel meer. Verschillende schrijnmakers leverden in 1537/1538 aan de armeninstelling in totaal 21 kisten voor overleden volwassenen van normaal postuur, 6 voor kleine kinderen en 4 tussenmaten. In totaal 31 doorkisten.

Buitengewone uitgaven

De buitengewone uitgaven hebben vreemd genoeg betrekking op dagelijkse uitgaven voor armen en zieken. Achter de terminologie schuilt onzekerheid. Hoewel de doelgroep uit huisarmen bestond, was het onzeker hoeveel personen in aanmerking kwamen voor onderstand en waaruit die moest bestaan om te overleven. Dit werd mede veroorzaakt door ziekte of overlijden van kostwinners. De verantwoording in de rekening is gortdroog: achter de naam van een behoeftige volgt vaak een opsomming van kleine bedragen. Dat gaat op de wijze van ‘noch 3 stuver/ noch 2 stuver/ noch 4 stuver’, enzovoort. Ook kregen sommige passanten af en toe een klein beetje geld toegestoken. In de rekening van 1541/1542 veranderde de armmeester deze wijze van verantwoorden. Hij noemde nu in perioden van maanden, die niet synchroon lopen met kalendermaanden, alleen de totale uitgaven met verwijzing naar bundels specificaties.⁷² Die bundels zijn in de loop van de tijd helaas verdwenen.

Tabel 5 Verleende onderstand aan huishoudingen in Grave 1539/1540

Uitgekeerd geld 1539/40	Aantal huishoudingen		Waarvan ook andere onderstand		Alleen andere onderstand	Totaal behoeftige huishoudingen
< 5 stuivers	172	61,8%	23	39,0%		
5-10 stuivers	48	17,3%	13	22,0%		
10-20 stuivers	30	10,8%	8	13,6%		
20-30 stuivers	20	7,2%	9	15,3%		
> 30 stuivers	8	2,9%	6	10,2%		
Totaal	278	100%	59	100%	53	331

Het is hier niet de plaats om de behoeftigen van Grave van de periode 1537-1543 uit hun anonimiteit te halen. Aan de hand van de verleende onderstand in de rekening van 1539/1540 heb ik een lijst samengesteld met 331 verschillende personen uit Grave en 39 ‘van buyten’.⁷³ De behoeftigen in Grave zijn vertegenwoordigers van gezinnen of huishoudingen. Daarvan kregen 219 personen alleen geld, 59 geld met andere onderstand en 53 alleen andere onderstand (zie tabel 5). Zoals al aangegeven bestond de andere onderstand vooral uit kleren, schoeisel, en turf. Grafgeld en doorkisten zijn buiten beschouwing gelaten. Mogelijk hebben verschillende namen op de lijst betrekking op hetzelfde gezin of dezelfde huishouding. Verder is het onderscheid in meerhoofdige gezinnen en alleenstaanden moeilijk te maken. Uitgaande van een gezin van gemiddeld vier personen zou voor het benaderen van het totale aantal behoeftige personen in Grave het aantal van 331 gezinnen of huishoudingen met bijvoorbeeld 10% of 15% verminderd kunnen worden. Dan zouden er in de onderhavige periode 1125 tot 1200 personen korte of langere tijd behoeftig geweest zijn, hetgeen over-

eenkomt met 80 tot 85% van de circa 1400 toenmalige inwoners.⁷⁴ Dit grote percentage gold niet het hele jaar door; dat blijkt al uit de vele gezinnen die op jaarbasis minder dan vijf stuivers uitgekeerd kregen. Omdat een armenboek bijgehouden werd en gelet op de wekelijkse uitdelingen en de intensiteit van de verleende onderstand, mag toch wel aangenomen worden dat in Grave een flink aantal gezinnen op de rand van het bestaansminimum leefde, of daardoorheen gezakt was.

In de rekening van 1542/1543 wordt voor het eerst 'vuntgelt' genoemd. Hiermee wordt bedoeld dat kinderen van arme ouders gedoopt werden op kosten van het gasthuis. In dit jaar gebeurde dat acht keer. De vergoeding bedroeg circa 12 stuivers per geval.⁷⁵

Lonen en andere vergoedingen

Het betaalde personeel genoot de volgende jaarvergoedingen:

de rentmeester	vijftien gulden (twaalf philippusgulden)
de knecht	zeven gulden, plus drie hemden en een gulden voor schoenen
twee dienstmeiden	ieder vier gulden, plus twee hemden, een handdoek en negen stuivers voor schoenen

De armmeester en zijn vrouw waren onbezoldigd, maar genoten wel kost en inwoning. Sinds de samenvoeging was de organisatie uitgebreid met een rentmeester, Peter Janssoen. Deze functie vloeide voort uit de genoemde ordonnantie van 1531. Het inkomen van de rentmeester was waardevast: twaalf philippusgulden en de kost. De jaarvergoedingen van het overige personeel waren door de jaren in vaste bedragen in gangbaar geld, dus niet waardevast. Aangenomen dat de kwaliteit van de hemden en de handdoek constant was, was alleen die looncomponent waardevast. Er waren nog meer personeelskosten. De kosten van de tweede knecht die bij het bakken hielp, werden in de rubriek 'bakkosten' verantwoord. De vergoedingen aan de oude gasthuisvrouw zijn vermeld onder provisie en van de gastmeester buiten de poort bij de dependance. Deze laatste kosten worden verderop behandeld. Al dit personeel at mee in de keuken van de armeninstelling.

De verdere uitgaven hebben vooral met verteringen te maken. De 'visiteerders' kregen een keer een compensatie voor hun uitgaven voor verteringen na hun werk.⁷⁶

De halfjaarrekening werd 20 mei 1538 doorgenomen en de volgende dag afgesloten op het raadhuis in aanwezigheid van de voltallige raad en de 'omgangers' met de collectebussen. Dit gezelschap liet het zich smaken tijdens die twee dagen. Verder was het traditie met kermis in het gasthuis een ontbijt te serveren aan ambtman, stadhouder, schout, burgemeesters, hellebaardijs, kloveniers en brugwachters ('pontiers'), soms met kermislui. Het eten kwam gedeeltelijk uit de eigen provisiekast; het duurdere voedsel, zoals 'scoen' brood, lam, kalf, 'blanck' bier en wijn werd ingekocht. Het lagere personeel kreeg in 1541/1542 een paar stuivers kermisgeld.⁷⁷

⁷¹ ASCG, 1153, fo 111v (rekening 1539/1540).

⁷² ASCG, 1153, fo 219v (rekening 1541/1542): 'Item biden armenmeister in enen bindell alleen gesteken tot diverse tiden omme den armen dagelix te hantreyken'.

⁷³ Deze lijst is overhandigd aan Amo Coopmans, voorzitter van de Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Land van Cuijk en Ravenstein.
⁷⁴ 331 minus 15% x gemiddeld 4 personen per huishouding = 1125 t.o.v. 1400 inwoners = 80%. Zie Fierst, *Ghenge ende gheve*, 27 en Lourens en Lucassen, *Inwonerantallen*, 43.

⁷⁵ ASCG, 1153, fo 269v: 'opten vunten van Guel Wyllemss kynt xiii st/ Aelken Derixkynt xii st/ Geert Partiers kynt xi st/ Peter den melaten kynt xiii st/ Jan Scollen kynt xii st/ den poirter opten nye werck viii st/ opten vunten vanden craem inden gasthuys bevallen xii st ende iiiii st gegeven'.

⁷⁶ ASCG, 1153, fo 121v (rekening 1539/1540): 'Anno xl den vii januari byden acht visiteerders der armen ter tyt geordonneert bynnen inde buyten der stat visitatie gedaen ende dan verteert tot Henrick van Zeest xvi st'.

⁷⁷ ASCG, 1153, fo's 60r, 118v, 172r en 220r.

De overige uitgaven zijn velerlei. Zo kon het gebeuren dat in de zomer bij gebrek aan wind het koren tegen een vergoeding met de hand gemalen moest worden. In de winter van 1537/1538 was er weer eens wateroverlast ('grote water') door overstroming van de Maas. Op 16 februari brachten de rentmeester en Gerit Timmermans en twee schippers een schip met proviand naar de armen in Beers, Lijnden en Gassel.⁷⁸ Bij de begrafenis van Henneken Custors te Lijnden moesten mensen per boot daar naartoe gebracht worden. Het is de vraag in hoeverre deze wateroverlast doorwerkte op de opbrengsten die voor de armeninstellingen van het platteland moesten komen. Gottschalk vermeldt in haar studie dat het jaar 1537 geteisterd werd door zware stormen. Eind 1538 was er opnieuw watersnood. Bij Nijmegen braken dijken van de Maas en Waal door.⁷⁹

De rekening van 1539/1540 noemt in deze rubriek weer enkele andere onderwerpen.⁸⁰

Bakkosten

De bakkersknecht kreeg voor zijn wekelijkse hulp inclusief reiskosten vier gulden per jaar. De grootste uitgave betrof het brandhout: ruim dertien gulden voor rijshout dat in samengebonden bossen (vimmen) werd aangeleverd.

Drinkkannetjes van het gewone volk uit de veertiende en vijftiende eeuw uit de infirmerie aan de Hoofschestraat te Grave, op de locatie van de oude begijnen. Deze voorwerpen gebruikte men ook nog in latere tijden. Foto Henk Smits (Collectie Martien Koolen, Grave)

Provisie

Bijna de helft van de provisie van het jaar 1537/1538 bestond uit bier, dat alles bij elkaar in 50 tonnen en 10 ketels werd aangeleverd (circa 7000 liter). De kosten bedroegen 45 gulden. De belangrijkste leverancier was Lisken Loefs met 34 tonnen en 9 ketels.⁸¹ Andere leveranciers waren Gerit Rutgers (5 tonnen), Jan Blommertz (3 tonnen, 1 ketel), Yken Baeyen (3 tonnen), Peter Cremmers (3 tonnen) en Jans van Velp (2 tonnen). Jacopz van Horn leverde een halve ton 'scotten biers'.⁸² De prijs per ton en per ketel was meest 15 stuivers bij grote aantallen en 22 stuivers bij geringere. Daarnaast werd volgens de rekeningen 'buiten met kannen' nog voor 33 stuivers bier gekocht.⁸³

In 1539/1540 werden ruim 75 tonnen bier (circa 9000 liter) voor 72 gulden bij vrijwel dezelfde brouwers gekocht. De prijs lag toen voor het merendeel op 22 stuivers. Opnieuw was Lisken Loefs de grootste leverancier, maar de prijs per ton was nu 6 stuivers meer. Opvallend is dat vijf andere brouwers, waaronder jonge Henrick Coeberch, ieder maar 1 ton leverden, waaronder 'merts biers' voor 27 stuivers.⁸⁴ Vermoedelijk experimenteerde het gasthuis in deze jaren met brouwen op kleine schaal, want er werden voor de hof te Velp enkele lege tonnen en ketels ingekocht. De rekening van 1541/1542 maakt gewag van inkoop van koren en gerst- en haverhout om 'inden huyse irste werff' zelf te brouwen.⁸⁵

Uit vroegere rekeningen blijkt dat het meeste bier voor de armeninstelling slap of schraal was. In de rekeningen wordt ook wel over 'scherbier' gesproken.⁸⁶ Dit was klein of dun bier dat speciaal voor arme mensen werd gebrouwen.⁸⁷ Dit bier werd zonder tussenkomst van bierdragers aan de consument geleverd en was accijnsvrij.⁸⁸ De consumptie van bier wordt voor de onderhavige periode in de Zuidelijke Nederlanden grofweg geschat tussen de driekwart en één liter per dag. Dit is inclusief dun bier, hoewel de consumptie daarvan ongeveer op de dubbele hoeveelheid lag.⁸⁹

Lisken, de oude gasthuisvrouw, kreeg in 1537/1538 29 keer gemiddeld 15 stuivers toegestoken, in totaal 23 gulden. Zij hielp vooral in de keuken van het gasthuis, maar deed ook verstelwerk. Volgens de rekeningen van 1537/1538 en 1539/1540 kreeg zij op kosten van het huis medische verzorging.⁹⁰

De inkopen voor de keuken varieerden in 1537/1538 van een paar stuivers voor morellen uit Nijmegen om kruiden van te maken voor de armen, tot verschillende bedragen in

78 ASCG, 1153, fo 60r. Hieruit blijkt nogmaals dat de Graafse armeninstellingen ook zorgden voor de armen in de directe omgeving van de stad.

79 Gottschalk, *Stormvloed* 2, 509-513.

80 ASCG, 1153, fo 120v: 'Item in die siecte van Claes Kryfft als hy sijn sacramenten ontfynck ii st ende inden heiligen olizel i st ... voir xi loet sucker candys iij st ... noch xiiij lib sepen ad iii ort st *facit* ix st vi d/ voir i pont pot as ij st noch z lib - z braspennynck; fo 121r: voir ii muysvallen ii st ... Tysken Willems doen copen i ell kempens tot hasen (kempens is zeildoek van hennepgaren)/voirt voidren doick'.

81 Bierbrouwers behoorden vanwege hun kapitaalintensieve onderneming tot de meer welvarende klasse. Blondé en Limberger, 'Van Bourgondische welvaart', 73.

82 Lokaal bier volgens Engelse recept. Yntema, 'Allerhande bieren', 87-88.

83 Een Graafse kan had een inhoud van 1,4 liter. Een ton of vat bestond uit 80 kan of bijna 120 liter. Een klein vat of anker was 1/3 daarvan of bijna 40 liter = 5 viertel van 5½ kan. Nipper, *Met en wegen*, 234. In Holland was een grote ton bier gewoonlijk 156 liter, een kleine 124 liter. Yntema, 'Allerhande bieren', 87.

84 Bier van maart, was dit het huidige bokbier?

85 ASCG, 1153, fo 221r. Fo 158v: 'noch totten brouketel iiic yselsteens voir viii st; fo 223r: 'vanden brou ketel te lappen iiiz st'.

86 Bijvoorbeeld in de rekening van het geesthuis van 1482/1483. ASCG, 1148 ('Bewys vanden gersten'). Zie ook Yntema, 'Allerhande bieren', 91-92.

87 Klein bier werd gemaakt door toevoeging van kokend water aan drab van dik bier. Laan, 'Bruisend', 97.

88 Klein bier bevatte te weinig alcohol om te worden belast. Yntema, 'Een kapitale nering', 72.

89 Aerts, 'Het hoofdelijk bierversbruik', 53, 57-58; Unger, 'Beer', 335.

90 ASCG, 1153, fo 120r (1539/1540): 'Item voir Lisken alde gasthuysfrou aen haire zerige borsten voer iiiz st gebranden wijn ende noch aen raess oly (bilzekruid) all tot diverssen tiden vut Nymegen doen commen voir viij st om hair water te doen besien ende medicyn tsamen xiz st'.

guldens voor haring, stokvis, schol en zout uit 's-Hertogenbosch, eieren, boter, groene en witte kaas, vers en gedroogd vlees, enzovoort. Op de markt in Oss werden koeien gekocht die op het land van de armeninstelling vetgemest werden en daarna geslacht voor verdere verwerking in de keuken.⁹¹

Na 1537/1538 verdubbelden de provisie-inkopen. Zo werden in 1539/1540 meer koeien gekocht, ook van boeren, maar ook schapen in Velp. In dat jaar werd door de knecht een paard gekocht op de markt te Appelteren.⁹²

De instelling schafte verschillende aantallen 'steen' vlas aan, waaruit garen gesponnen werd, waarmee linnen doek geweven werd (ruim 100 el).⁹³ Het doek werd, nadat het gespoeld en gebleekt was, in lappen verdeeld onder het lagere personeel en een aantal armen. Van deze lappen werden meestal hemden gemaakt.

Allerhande uitgaven

Deze rubriek bevat veel interessante details, maar het is ondoenlijk een representatieve samenvatting daarvan te geven. Zo variëren deze uitgaven in de rekening van 1540/1541 van (tinnen) 'pispotten' voor drie stuivers tot 'perden' van elf philippusguldens.⁹⁴ In 1541/1542 werden alle bedden van het gasthuis nagekeken.⁹⁵ Hieronder volgen enige transcripties uit deze rubriek in de rekening van 1541/1542:

'Aen armendouck iii st ii d / aen coelsaet i st / i st goet / i ort st comyn / van helpen wassen inden huysse vj st / voir ien halter ende ander repen totten perd iii st / aen wevers iii st / van enen roskam ii st / voir enen toem iii st / voir vi tuyer tstuck j braspenynck *facit* iii st iii ort / voir een dobbel wageseell ij st / voir ien platte holster iii ort / voir lynden aenden kerzen i st / van dobbel sacbant i braspenynck / noch voir lynden ij st / noch van enen reep totten clocken inden gasthuys ij st ii d / voir viii vadem lynden i st i ort / vanden reep inden wyndt aes boven den beyer xix st / noch i seell om cleren opte hanghen ij st / van ii repen voirden perden iii st / noch iij st lynden / noch i st sacbant voir i repken z st *summa lateris* iii gl viii st⁹⁶

Ziekenhuis buiten de poorten

Zoals gezegd had het gasthuis buiten de poort een ziekenhuis met een eigen gastmeester. Deze medewerker was verantwoording verschuldigd aan de gasthuismeester. Volgens de rekening van 1537/1538 was de eerste zeventien weken van dat jaar Ansem Gartz gastmeester. Hij kreeg van de beheerder van de gecombineerde huizen tien stuivers per week en per jaar vier kwarten olie, twee lasten turf, anderhalve vim 'ryss' en tien pond reuzel. Het resterende gedeelte van het jaar was Jan die Biervaerder gastmeester. Hij kreeg negen stuivers per week en de overige hierboven genoemde vergoedingen. Biervaerder werd opgevolgd door Jan van Olmen. Hij kreeg dezelfde basisvergoeding, maar als (besmettelijke) zieken waren opgenomen mocht hij zich niet meer onder de mensen begeven en werd zijn wekelijkse vergoeding verhoogd met twee stuivers.⁹⁷ De zieken die buiten de poort waren opgenomen, kregen voedsel vanuit de provisie van het gasthuis in de stad.⁹⁸ Menigee legde echter het loodje in het ziekenhuis buiten de poort.⁹⁹

Melaatsenhuis

In het 'lazarushuys' buiten de poort waren enkele melaatsen gehuisvest. Kennelijk raakten de gastmeester Jan van Olmen en zijn vrouw ook besmet. Evenals andere patiënten kregen zij van het gasthuis geld voor een reis naar Haarlem, waar zij onderzocht werden op melaatsheid (zie de citaten hieronder). Personen die daar niet besmet bevonden werden,

kregen een ‘schoonbrief’ mee, anderen een ‘vuylbrief’.¹⁰⁰ Volgens de rekening van 1541/1542 verbleef een patiënt uit Grave ook enige tijd in het gasthuis te ‘s-Hertogenbosch. Ter illustratie volgen enkele teksten over melaatsen en het melaatsenhuis uit de rekeningen:

‘Item Neess van Neerbrouck ofte raeten *dat.* om te pruyen te reisen nae Harlem xii st’

‘Insgelix Claes Spreuwen om hem te laeten besien xj st’

‘Lambert Henrix to Harlem gereyst oick hem te laeten besien xiii st’¹⁰¹

‘Item Jan van Olmen ende Aleyt syn huyssvrouw gegeven to vollys haire teryngen om te reysen nae Harlem in Hollant om hon te laeten beproven vanden lazaren *dat.* xii st ende waren beide onsuver weder commen’¹⁰²

‘Item van ienen tynnen kannen te vergroten ii st /voir viiix ell doix tot i p. laken xviii st ii d /Aeb Jans huyssvrouw van Nystelray cranck *dat.* iii st noch ii st noch iii st noch iij st / Peter Zwert i st /noch Aeb iii blancken /noch Peter ii st noch iii st noch iii st /enen vierden lazarus iii ort /Lisken Henrick Geritz dochter om hair te laeten besien *dat.* xii st ende is ter tyt te Bosch inden gasthuys gebleven ende to teergelt iii st ende is weder to Grave cranck gecommen ende alhyer onderhouden vt provisien inde hair noch weder nae Hairlem gesonden om hair te laeten beproven *dat.* xii st ende vanden vrachten te Bosch iij st inde xii st to teergelt /noch enen lazarus van buyten *dat.* iii st

Summa lateris iiiii gl vii st ii d’¹⁰³

De overige kosten van het melaatsenhuis bestonden uit verbouwingen en reparaties. Zo werd in 1541/1542 een nieuwe kamer aangebouwd voor Jan van Olmen en zijn vrouw en bleek de schoorsteen een gammele constructie nadat die een paar keer naar beneden was gekomen.

91 ASCG, 1153, fo 62r (1537/1538): ‘Item inden Osser merkt doen copen i coy costen ix gl i st noch i koy gecoft voir viii gl xviii st ende verteert iiiii st dese koyen syn opten armen lant vetgemaickt ende inden koeken gecomen’.

92 ASCG, 1153, fo 119v (1539/1540): ‘Item Derick Artss onsen knecht gesonden tot Apeltern om te copen een perdt inder merckt costen xvii riders ende enen snaphaan verteert ende tolcoop iij st veergelt ende die halter ij st *facit* xix gl xvij st’. Hoewel de gouden rijder en de snaphaan klinkende munten waren, moeten die toch als rekenmunten gezien worden. We weten niet of hier sprake is van de oude of de nieuwe gelderse gouden rijder. De oude werd in die jaren voor 26 stuivers gerekend, de nieuwe voor 23 stuivers. De snaphaan was een Gelderse zilveren munt die in 1509 door hertog Karel van Gelre was ingevoerd. Hij kreeg later een rekenwaarde van 6 gelderse stuivers, die per stuk voor een blank of ¾ brabantse stuiver gerekend werden. Zie Van Gelder, *De Nederlandse munten*, 62, 269.

93 Een steen is de naam van een gewicht voor vlas, wol, garen, e.d. (Verdam).

94 ASCG, 1153, fo 174v (1540/1541).

95 ASCG, 1153, fo 223r: ‘Biel van Cloyten van drien daghen alle die bedden inden gasthuys te versien *dat.* viii st’.

96 ASCG, 1153, fo 222r (1541/1542).

97 ASCG, 1153, fo 122v (1539/1540): ‘Inde als dair crancken sijn soe dat hy onder tvolck nyet en mach quesieren (giften inzamelen?) alsdan zall hy hebben ter weken xi st’.

98 ASCG, 1153, fo 122v: ‘Item Gertken Hanen magd inde ii vreemde zieke mannen lang inden gasthuys hebben alle hair nootdorfft van broot ende bier ende anders allet vter provisie dess gasthuys bynnen der stat gehadt *ergo hyer nyet*’.

99 ASCG, 1153, fo 123r: ‘Derick Kyvyten buyten inden gasthuys gestorven ende sijn nootdorfft vten gasthuys bynnen der stat gedaen vtgenomen aen gelde vii st’. Dit gold ook voor de dienstmeid van meester Lieberts: ‘... is oick buyten inden gasthuys gestorven ende hair nootdorfft vter provisie’.

100 In de zestiende eeuw werden in de Sint-Jacobskapel bij Haarlem van lepra verdachte personen door een beëdigde commissie onderzocht. Kossmann-Putto, *Armen- en ziekenzorg*, 263. In vroegere eeuwen gebeurde dit in Ter Bank bij Leuven, de door hertog Hendrik gestichte eerste leprozerie in Brabant. Maréchal, *Armen- en ziekenzorg*, 269; Van der Eycken, ‘Ziekenzorg’, 22. In 1413 verkreeg Haarlem het privilege van melaatsenschouw voor Holland en Zeeland. Ondanks dat men in oostelijke gewesten voor onderzoek veelal op Keulen was aangewezen, gaf Grave kennelijk de voorkeur aan een diagnose in Haarlem. Van der Korst, *Om lijf en leven*, 32-33; Ketting, *Bijdrage*, 81-84, 89. In 1521 werd de broederschap van Sint-Lazarus voorzien van statuten voor het schouwen van melaatsen in de kapel van Rumst bij Walhem. Volgens deze statuten moesten melaatsen gekleed zijn met ‘eender grauwe huijcken aen ende eenen swerten hoet met eenen witten bant ende nijet verschuert noch verhackelt maer tamelijck, elk naer syn macht’ (art. 12). In de kleine Brabantse steden mochten zij in groepen één dag per twee weken bedelen (art. 29). ARA Brussel, Collectie Schaduwarearchief, Stukken Leprozen, nr. 14562. Met dank aan dr. A.C.M. Kappelhof.

101 ASCG, 1153, fo 123r (1539/1540).

102 ASCG, 1153, fo 177v (1540/1541).

103 ASCG, 1153, fo 225r (1541/1542). In de tekst worden ‘blancken’ genoemd. Een blank was toen een rekenmunt van ¾ stuiver.

Ten slotte liet de rentmeester zien wat hij met de inkomsten van de gilden en schutterijen gedaan had. Dit gebeurde uitsluitend in de rekening van het jaar 1537/1538.

Samenvatting uitgaven

De uitgaven illustreren veel meer dan de ontvangsten hoe de armeninstellingen in de stedelijke samenleving functioneerden. De belangrijkste uitgaven hadden uiteraard betrekking op onderstand. We konden constateren dat die na 1539 tot 1543 drastisch terugliep. Voor een deel kan dit verklaard worden door het terugdraaien van de centrale beursfunctie van het gasthuis. We konden reconstrueren dat 80-85% van de stedelijke bevolking voor kortere of langere tijd aangewezen was op de institutionele armenzorg. De tweede grote kostenpost werd gevormd door de uitgaven voor provisie. Deze bleven in de onderzochte jaren op hetzelfde niveau, maar dat zal mede bepaald zijn door het teruglopen van de opbrengsten in geld uit de eigen kempen en landerijen.

Toelichting op de goederenstroom

De goederenstroom van het geesthuis en het gasthuis bestond voornamelijk uit rogge. Bij de ontvangsten werd deze stroom bijgehouden voor de twee armeninstellingen afzonderlijk, terwijl bij de bestedingen geen onderscheid gemaakt werd.

We beginnen in tabel 6 met een overzicht van ontvangsten en bestedingen van rogge. In verband met het grote belang van rogge voor de armeninstellingen wordt straks ook een specificatie van de herkomst gegeven.

Tabel 6 Ontvangsten en bestedingen van rogge van het gast- en geesthuis, 1537/1538-1542/1543 in Graafse malders

	1537	1539	1540	1541	1542
Ontvangsten geesthuis (malders)					
Erfrenten in rogge	344	343	343	342	344
Ontvangsten gasthuis (malders)					
Erfrenten in rogge	229	229	223	224	227
Tienden in rogge	185	183	188	179	187
Giften in natura van particulieren	10	10	8	10	8
Rogge van gilden en schutterijen	75				
Totale ontvangst gasthuis	499	422	419	413	422
Totale ontvangst geest- en gasthuis	843	765	762	755	766
Bestedingen rogge gecombineerde activiteit					
Jaarrenten	38	37	39	44	33
'Belachten' renten en reparaties huizen	25				
Tegemoetkomingen pachtgelden					
Werklonen en kosten kempen					4
Bedelingen op dinsdagen	505	354	235	250	263
Roggerenten gelost met geld	119	165	247	198	185
Gilden en schutterijen	51	23			
Personeel gasthuis en buitengasthuis	35	36	42	44	47
Vergoedingen helpers binnen en buiten				7	12
Broden 's middags voor de deur		27	106	106	152

	1537	1539	1540	1541	1542
Omzetting schuld in jaarlijkse rente	25	30		3	
Pachtbrengers die mee-eten in de keuken	8	10	12	12	12
Krimp, wanmaat, ratten	17	17	35	41	38
Huisarmen in voorgaande jaren vergeten te rekenen			27		
Diversen	5	38	5	5	15
Bewijs van de rogge	827	737	780	710	761
Bedelingen op dinsdagen, ponden spek	3855	2151	2122	1614	1900
Rekening-courant met de armmeester					
Oud saldo met de armmeester	175	(158)	186	167	212
Correcties	(5)		(1)		
Ontvangsten geest- en gasthuis	843	765	762	755	766
Bestedingen	(827)	(737)	(780)	(710)	(761)
Nieuw saldo met de armmeester	186	186	167	212	217

Behalve rogge ontving het gecombineerde armenhuis ook elk jaar een paar hoenen, een twintigtal malders gerst en enkele malders andere gewassen, zoals boekweit, haver, erwten en raapzaad. Naast betalingen in rogge werden op beperkte schaal verplichtingen voldaan in gerst en haver.

Ontvangsten in rogge

Erfrenten

In het rekeningjaar 1537/1538 had het geesthuis 149 renten met in totaal 344 malder rogge. In de specificatie van de herkomst in tabel 7 houden wij de volgorde in de rekening aan.

Tabel 7 Ontvangsten en bestedingen van rogge van het gast- en geesthuis, 1537/1538-1542/1543 in Graafse malders

Geesthuis/roggerenten	aantallen	malders
Grave	43	121
Escharen	9	14
Gassel	5	4
Cuijk	11	16
Mill	30	64
Velp	8	17
Beers	1	8
Beugen	5	9
Overlangel	1	1
Nederassel	2	1½
Keent	1	2 Nijmeegse schepel
Weduwe Jan Ticheler	11	44
Herman Beynem	3	4½
Jan Claessen en zijn vrouw	7	12 (Haps, Linden en een hofsken)
Jan Coeberch en zijn vrouw	2	5
Bestemmingsrenten en diversen	10	21
Afrondingen		2
Totaal	149	344 malder en 2 Nijmeegse schepel

Het opstellen van een procentuele verdeling is weinig zinvol omdat de renten die door de voormalige geestmeesters Jan Ticheler (†1454) en Herman Beynem (†1472) verworven waren en zich nog steeds in de familieboedels bevonden, niet uitgesplitst zijn. We kunnen wel zien dat de helft van de renten uit Grave en Mill samen kwam. Dit vertegenwoordigde ook meer dan de helft van de ontvangen malders rogge. De bestemmingsrenten bestaan uit legaten en giften voor spinden en kost en inwoning. ‘Diversen’ bestaat uit onbestemde giften en renten die met penningen uit geloste renten waren gekocht.

Tabel 8 Geografische herkomst van de roggerenten in 1537/1538 van het gasthuis

Gasthuis/roggerenten	aantallen	malders
Grave	38	62
Mill	22	49
Cuijk, Haps, Linden	18	39
Escharen, Gassel, Beers	17	34
Velp, Loon	10	19
Niet aangegeven	11	24
Afrondingen		2
Totaal	116	229

Het gasthuis beschikte in 1537/1538 over 116 erfrenten in rogge, die samen goed waren voor 229 malder (zie tabel 8). De geografische herkomst is minder gedetailleerd verantwoord dan bij het geesthuis. Ook voor het gasthuis gold dat de belangrijkste bijdragen uit Grave en Mill kwamen.

Tienden

In tabel 9 volgt de samenstelling van de tiendinkomsten in rogge volgens de rekening van 1537/1538. Bij deze opstelling is ook gebruik gemaakt van de omschrijvingen in de latere rekeningen.

Tabel 9 Tiendinkomsten 1537/1538 van het gasthuis

De helft van de grote tienden onder de parochie Mill met verhogingen	122½ malder
De Mierhesche tiend: alleen het gasthuis toebehorend met verhogingen	46 malder
De helft van de grote en kleine novale tienden te Mill	2½ malder
De tiend op de molen te Beers op kaf en stro (de andere tiendrechten op de molen te Beers waren verpacht in geld)	1 malder 7 vat
De tiend op het gewas van de hof te Velp	10 malder 7 vat
De andere tienden van hetzelfde land	1 malder 4 vat min 3 schepel
Totaal	185 malder 2 vat min 3 schepel

De tiendrechten van Mill waren dus van groot gewicht voor het gasthuis. In de schenkingsakte van 1294 van heer Jan van Cuijk wordt Mill niet eens genoemd. Dit meest westelijk gedeelte van het Land van Cuijk moest toen nog ontgonnen worden. De akte spreekt over bestaande en toekomstige rechten.

Giften in natura van particulieren

Enkele particulieren schonken in 1537/1538 tien malder rogge. Eén van de weldoeners gaf behalve rogge ook anderhalve malder mels (gierst). In 1537 kreeg de instelling uit de nalatenschap van een gestorven arme een jaarlijks recht op een halve malder rogge. Uit een jaargetijde van 'Jouffrou Adriaens van Wyngart zaliger' kreeg de armeninstelling acht el zwarte stof. Hiervan ging twee el naar de twee koster; van de overige zes el werden voor de behoeftige Fye Spaens een zak, zeven halskragen of halsdoeken ('kolieren') en twee paar mouwen kosteloos gemaakt ('den armen gerack': voor het geluk van de armen).¹⁰⁴ De overige jaren bieden weinig bijzonderheden.¹⁰⁵

Rogge van gilden en schutterijen

Gilden en schutterijen traden alleen in het rekeningjaar 1537/1538 op als begunstigers van het gasthuis met rogge, tarwe en geld. Het gasthuis fungeerde toen nog als centrale beurs. Tabel 10 geeft een overzicht. Bij de namen is de spelling in de rekening aangehouden.¹⁰⁶ Bij de ontvangsten in geld worden nog andere instituten genoemd.

Tabel 10 Opbrengsten in natura voor het gasthuis uit renten van gilden en schutterijen

Het gilde van de kerk	2 malder
Sunte Katrien schutterij	4 malder en 1 malder tarwe
Sunte Anthonusgilde	8 malder
Sacramentsgilde	6 malder 1 vat
Sunte Johans gilde	1 malder
Sunte Barbaren schutterij	7 malder 1 vat
Onse Lieven Vrouwen gilde	24 malder voor spinden
De oude schutterij	15 malder en 120 pond spek
Sunte Crispinusgilde	4 malder
Sunte Jacopsgilde	1½ malder
Afronding	1 malder
Totaal	74 malder rogge, 1 malder tarwe en 120 pond spek

De oude schutterij gaf geen vijftien maar twaalf malder rogge aan het huis, omdat drie malder uit de Van Leuwen spinde gebruikt werd voor broden en weggen die men zelf bakte. Deze broden en weggen gingen mee in de bedeling die op dinsdagen plaatsvond. Dit gold ook voor de vermelde 120 pond spek.

Van de Graafse armeninstellingen zijn uit de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd geen broodloodjes bekend.¹⁰⁷ Het is bekend dat in tijden van rogge-schaarste en daardoor dure broden, zoals voor een groot gedeelte van de zestiende eeuw gold, loodjes veelvuldig gebruikt werden.¹⁰⁸ Omdat in Grave de armeninstellingen zelf brood bakten en aan de armen verstrekten, was de prijs daarvan irrelevant, waardoor loodjes niet nodig waren.

¹⁰⁴ ASCG, 1153, fo 25v (rekening 1537/1538).

¹⁰⁵ ASCG, 1153, fo 89v (rekening 1539/1540): 'Item noch van eenen secreten persoon ii malder rog' en fo 203v (rekening 1541/1542): 'noch den armen gecommen van ien soet persoon ii malder rog'.

¹⁰⁶ ASCG, 1153, fo 33.

¹⁰⁷ Circa 1750 verstrekten het Sint-Eloysgilde te Grave op hun jaarlijkse feestdag penningen. Dit waren vermoedelijk broodpenningen voor armen. Vriendelijke mededeling van drs. Chris Teulings en met dank aan dr. Leny van Lieshout en de Stichting Graeft Voort.

¹⁰⁸ Ter Molen, *Brood*, 80.

Deze tekening uit 1675 is door Valentijn Klotz (1645?-1721) gemaakt vanaf de noordwestzijde van Grave. Evenals op de tekening van Joshua de Grave ligt de Sint-Elisabethkerk grotendeels in puin. Het voorlaatste gebouw met torentje rechts is vermoedelijk het Sint-Catharinagasthuis. Tekening op papier, 162 x 395 mm (© Trustees of the British Museum, Reg. No. 1913,0111.5; Image 00214465001)

Samenvatting ontvangsten

De ontvangsten van het geesthuis bestonden uitsluitend uit erfrenten. De ontvangsten van het gasthuis bestonden voornamelijk uit erfrenten en tienden. In de rekeningen van 1539/1540 en volgende jaren worden vanuit gilden en schutterijen geen rogge-inkomsten meer vermeld. Dit verklaart tevens dat de ontvangsten in natura toen enigszins inzakten. Daarna trad stabilisatie op.

Bestedingen

De bestedingen van de rogge en andere graansoorten zijn een verantwoording van de gastmeester van wat hij met deze voedingsmiddelen gedaan had. Vandaar dat deze verantwoording in de rekeningen 'het bewijs' genoemd werd. Tabel 5 geeft een specificatie van de bestedingen. Hieronder volgt voor enkele rubrieken een toelichting. De niet toegelichte rubrieken spreken voor zich.

Personeel gasthuis en buitengasthuis

Volgens het bewijs van de rogge bestond de organisatie uit dertien tot veertien personen. De samenstelling is genoemd in de inleiding van dit onderzoek. Het personeel bestond uit de armmeester en zijn vrouw, de rentmeester, twee oude gasthuisvrouwen (waarvan er één stierf in deze periode), twee meiden, twee knechten en nog vijf meisjes. Zij aten gemiddeld drie malder rogge per persoon en andere voedingsmiddelen uit de provisiekast. Voorts werd voor het buitengasthuis $2\frac{1}{2}$ malder rogge gerekend en voor de richterbode te Mill $\frac{1}{2}$ malder.

Broden 's middags voor de deur

Naast de grote brooduitdeling die op dinsdagen plaatsvond (zie tabel 3), werd iedere middag voor de deur van het gasthuis nog een aantal broden verbrokkeld en vermoedelijk aan bedelaars uitgedeeld. Dit gebeurde voorheen voor de deur van het geesthuis, maar kennelijk is deze uitdeling in 1531 verplaatst naar het gasthuis. In 1537/1538 werden op deze wijze vier broden per dag verstrekt. Dit aantal liep in de periode 1537-1543 op van zeven naar tien. Van

de broden die destijds door het geesthuis werden uitgedeeld, gingen er drie uit een vat rogge. Dit waren broden van zes à zeven pond. Hiermee was op jaarbasis ongeveer 30 malder rogge gemoeid.¹⁰⁹ Het gewicht van de broden in de onderhavige periode moet gelet op de hoeveelheid malders, bijvoorbeeld 106 malder bij zeven broden, ongeveer twaalf pond geweest zijn.¹¹⁰

Krimp, wanmaat en ratten

Jaarlijks werd minimaal vijf malder van de voorraad rogge afgeschreven wegens het opdrogen van de vers binnengekomen rogge. Dit noemde men 'krimp'. Onder wanmaat moet verstaan worden dat bij het gebruik van rogge uit de voorraad maatfouten werden gemaakt. Opvallend is dat de afname altijd aan de krappe kant gemeten zou zijn en de toevoegingen aan de ruime kant. Hier lag vooral vóór de komst in 1531 van de rentmeester een mogelijkheid voor de armmeester om zijn schuldverhouding met het gasthuis wat aangenamer te maken. Zoals gezegd had de armmeester meestal een vordering op het huis omdat hij niet binnengekomen oude geldrenten meestal voorschoot, terwijl de extra rogge ten opzichte van begrote inkomsten een schuldverhouding teweeg bracht.

In de rekeningen wordt verder over schade door 'grote muysen' gesproken, waarmee 'ratmuysen', ofwel ratten bedoeld zijn.

Gilden en schutterijen

Hiermee wordt aangegeven hoeveel rogge aan gilden en schutterijen was verstrekt voor uitdeling aan de armen. Deze instellingen kregen hun rogge weer geheel of gedeeltelijk terug voor uitdelen aan hun eigen armen. In de rekeningen staat niet vermeld wie dat waren. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze omslachtige procedure, waarbij het gasthuis als centraal kantoor fungeerde, na een aantal jaren weer werd losgelaten.

Samenvatting bestedingen

Het totaal van de gezamenlijke bestedingen in natura werd in de rekeningen 'het bewijs' genoemd. Men legde verantwoording af over de besteding van de rogge die uit liefdadigheidsoverwegingen bij de instelling binnengekomen was. Zoals verwacht kon worden was de grootste besteding van rogge het verstrekken van brood op dinsdagen aan behoeftigen. Een andere grote post bleek het lossen van rogge in geld en de verkoop van rogge om aan geld te komen. Dit laatste was vooral van belang voor het functioneren van het gasthuis, dat veel meer een geldhuishouding was dan het geesthuis dat in feite een bakkerij voor de armen was.

Samenvatting goederenstroom

Bij de goederenstroom is bij de jaarlijkse opbrengsten van de vermogensrechten van de twee armeninstellingen geen sprake van een neergaande ontwikkeling. Het wegvallen na 1537/1538 van de rogge-inkomsten vanuit gilden en schutterijen duidt op het anticiperen op de ordonnantie van 1540. De praktijk liep op de formele regeling vooruit. De piek in 1537/1538 bij de bedelingen is hiermede ook verklaard. Verder kunnen we constateren dat de oude procedure van dagelijkse broodverstrekking 'voor de deuren' in 1540/1541 weer op gang kwam, maar nu bij het gasthuis, terwijl dat in vroegere tijden een taak van het geesthuis was.

¹⁰⁹ Fierst, *Ghege ende gheve*, bijlage 7.18.

¹¹⁰ ASCG, 1153, fo 226r (1541/1542). 106 malder x 136,54 liter = 14.473 liter rogge. 14.473 x 0,7 kilo x 1,5 vocht = 15.197 kilo of 30.394 pond. Het aantal broden per jaar was 7 x 365 = 2.555 stuks. Dit betekent 30.394 pond : 2.555 broden = 11,90 of afgerond 12 pond. Zie ook hierboven de paragraaf *Bedelingen op dinsdagen*.

Binnenkomend vanaf het zuidoosten langs de Maas via de Brugstraat wordt het stadsbeeld van Grave nog steeds bepaald door het gasthuis. Links staat het gasthuisgebouw dat dateert uit het midden van de negentiende eeuw. Vermoedelijk werd de instelling in 1291 bij deze plek gesticht. Rechts op de hoek van de Olijstraat is een deel van het gebouwencomplex te zien dat tot 2013 in gebruik was. Inmiddels is het gasthuis verplaatst naar de Koninginnedijk bij de haven van Grave. Foto Ron Fierst, 21 april 2011

Algehele conclusies

Het onderzoek richtte zich op het functioneren van twee grootschalige armeninstellingen in Grave in de stedelijke samenleving. Uit de onderzochte gegevens, die voornamelijk uit de rekeningen van de gecombineerde instellingen van 1537 tot 1543 komen, blijkt dat de raakvlakken met de samenleving velerlei geweest zijn. Dit heeft te maken met de vorming van vermogens waaruit jaarlijks opbrengsten gegenereerd werden, maar nog veel meer met de omvang waarin en de grote mate van diversiteit waarmee onderstand verleend werd en het geregelde onderhoud dat aan de onroerende zaken van de instellingen gepleegd werd. Het onderzoek heeft vastgesteld dat het grootste gedeelte (80-85%) van de inwoners van Grave wel eens met onderstand in aanraking kwam. De grote betrokkenheid met de samenleving openbaarde zich niet alleen daardoor, maar ook door een aanzienlijke groep sympathisanten en een bonte schare leveranciers en ambachtslieden. De omliggende plattelandsgemeenschappen waren ook gebaat bij de instellingen in Grave.

Tevens is onderzocht in hoeverre de centralisatieaanpak door de ordonnantie over de armenzorg van 1531 van Karel V en de oorlogssperikelen rond de inlijving in 1543 van Gelre bij het Habsburgse Rijk van invloed waren op het functioneren. Wat de ordonnantie betreft kon geconstateerd worden dat de onder andere daarin gepropageerde efficiëntere aanpak en het idee van de ‘gemene beurs’ zich inderdaad in Grave manifesteerden. Het gasthuis en het geesthuis werden samengevoegd en onder één beheer geplaatst. De daarbij aangestelde rentmeester liet de ontvangsten in verband met de juridische toedracht rond de verkrijging van de vermogensrechten nog steeds per oude instelling verantwoorden, maar de uitgaven werden nagenoeg op gezamenlijke basis geregistreerd. Uit de inkomsten en bestedingen met betrekking tot gilden en schutterijen blijkt dat het gasthuis functioneerde als verzamelplaats of ‘Gemene Beurs’ voor de armen. Deze openbare organisatie stond dus feitelijk tussen alle plaatselijke institutionele weldoeners en behoeftigen. Deze situatie hield vermoedelijk aan tot 1540, toen een voor ons vooralsnog onbekende ordonnantie een einde maakte aan deze centrale functie. Dit was in 1532 ook al in 's-Hertogenbosch het geval geweest. In de rekeningen zien we als gevolg van de nieuwe ordonnantie een korte overgangsperiode van centralisatie naar decentralisatie. Gilden en schutterijen hernamen de zorg voor hun eigen armen in 1540, terwijl na 1542/1543 de verslaglegging weer op het functioneren van de afzonderlijke entiteiten was gericht.

Waar het de oorlogssperikelen betreft zou een verband gelegd kunnen worden met het teruglopen van de reële opbrengsten uit de kempen en landerijen. De vraag is echter of dit niet mede veroorzaakt werd door de overstromingen van de Maas, waaronder Grave en omstreken in de jaren 1537 tot 1539 te lijden hebben gehad. Overlast door oorlog en/of water is waarschijnlijk ook de verklaring voor de giften in die jaren.

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief
ASCG	Archief Sint-Catharinagasthuis Grave
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
DONB	Digitaal Oorkondenboek Noord-Brabant
fo	folio

Archivalia

Archief Stichting Erfgoed Maaszicht, Grave

Het Sint-Catharinagasthuis

Aankomsttitels

754

994

Rekeningen

290 1447/1448-1471/1472

291 1480/1481-1482/1483

294 1529/1530

1153 1545/1546

De Tafel van de Heilige Geest

Rekeningen

520 1455/1456-1464/1465

1148 1482/1483-1489/1490

294 1530/1531

1153 1544/1545, 1547/1548

Samengevoegde instellingen

Rekeningen

1153 1537/1538-1542/1543

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch

Schaduwarchieven

KHA Coll. G 6 C1-12

Rekeningen Sint-Elisabethkerk 1526-1571

Algemeen Rijksarchief (ARA), Brussel

Collectie Schaduwarchieven

Stukken Leprozen

14562 statuten broederschap Sint-Lazarus in de kapel van Rumst aan de heerbaan bij Warhem, 1521

Literatuur en gedrukte bronnen

Aerts, E., 'Het hoofdelijk bierverbruik in Zuidelijke Nederlanden (1400-1800). Enkele kanttekeningen' in: *"Proeve 't al, 't is prysselyck" Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw). Consumption in European Towns*. Liber Amicorum Raymond van Uytven. *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1998) 1-3, 43-60.

Alberts, L., 'Bier drinken met maten. Dronkenschap en het alcoholgehalte van Stichtse en Hollandse bieren in de late middeleeuwen' in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 13 (2010) 113-166.

Blockmans, W.P. en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1975) 501-538.

Blondé, B. en M. Limberger, 'Van Bourgondische welvaart tot Antwerpse schaduw? Het bierverbruik te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw' in: *"Proeve 't al, 't is prysselyck" Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw). Consumption in European Towns*. Liber Amicorum Raymond van Uytven. *Bijdragen tot de Geschiedenis* (1998) 1-3, 71-89.

- Bos, S., "Uyt liefde tot malcander". *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998).
- Cunen, J. (ed.), 'Charters van het H. Catharinagasthuis te Grave', *Taxandria* 47 (1940) 148-162, 213-214, 245-249.
- Essink, H.B.M., *Regesten van 13e en 14e eeuwse charters die deel uitmaakten van het St. Catharinagasthuis te Grave en die zich bevinden in de archiefbewaarplaats van dit gasthuis* (Grave/Oldenzaal 1970).
- Eycken, M. Van der, 'Ziekenzorg te Diest van de 12e tot de 18e eeuw' *Historica Lovaniensa* nr. 94. (Leuven 1979). Overdruk uit *Dietsche Cronycke* I. Vrienden van het Stedelijk Museum en Archief (Diest 1979).
- Fierst van Wijnandsbergen, R.A., *Ghenghe ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middel-eeuwse monetaire problematiek* Proefschrift (Tilburg 2013).
- Gelder, H.E. van, *De Nederlandse munten* (Utrecht/Antwerpen 1965).
- Gottschalk, M.K.E., *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland* (3 dln.; Assen 1971-1977).
- Goudriaan, K., 'Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht' in: M. Pauly, ed., *Institutionen de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingen* Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal 121 (Luxembourg 2008) 197-255.
- Homer, S. and R. Sylla, *A History of Interest Rates* (Hoboken N.J. 1963) Fourth Edition 2005.
- Imbert, J., *Les Hôpitaux en Droit Canonique (du décret de Gratien à la sécularisation de l'administration de l'Hôtel-Dieu de Paris en 1505)* l'Eglise et l'Etat au Moyen Age dl. VIII (Paris 1947).
- Jobse-Van Putten, J., *Eenvoudig maar voedzaam: Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen 1995).
- Kappelhof, A.C.M., 'Geen centralisatie van de armenzorg (1532)' in: *'s-Hertogenbosch* 4 nr. 2 (1996), 54-55.
- Ketting, G.N.A., *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland* Proefschrift ('s-Gravenhage 1922).
- Kistemaker, R.E. en V.T. van Vilsteren, red., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994).
- Korst, J.K. van der, *Om lijf en leven: Gezondheidszorg en geneeskunde in Nederland circa 1200-1960* (Utrecht/Antwerpen 1988).
- Kossmann-Putto, J.A., 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden' in: *AGN 2* (Bussum 1982) 254-267.
- Laan, C., 'Bruisend in het glas. De rol van het pasglas in de 16de en 17de eeuw' in: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren, red., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994) 96-102.
- Lieshout, L. van, 'Burgers op wacht. Geschiedenis van de burgerwacht te Grave 1560-1815. Met een lijst van officieren en onderofficieren 1605-1796', *Merlet* (2006) nr. 4, 87-103; (2007) nr. 1, 16-27, nr. 2, 46-52.
- Lindemans, P., *Geschiedenis van de landbouw in België* (2 dln.; Antwerpen 1952).
- Lourens, P. en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lübben, A. en Chr. Walter, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Norden/Leipzig 1888/Darmstadt 1963).
- Luttenberg, G., *Vervolg op het Groot Plakkaatboek of Verzameling van Wetten, betrekkelijk het Openbaar Bestuur in de Nederlanden: Armwezen* (Zwolle 1837).
- Lynch, K.A., *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200-1800: The Urban Foundations of Western Society* Cambridge studies in population, economy and society in past time 37 (Cambridge 2003).
- Maréchal, G., 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden' in: *AGN 2* (Bussum 1982) 268-280.
- Miert, L. van, 'Uit het archief van het smedengild te Grave' II in: *Taxandria* (1908) 108-121.
- Molen, J.R. ter, *Brood: De geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland* Catalogus tentoonstelling Museum Boymans-van Beuningen 1983 (Rotterdam 1983).
- Mollat, M., *Les pauvres au Moyen Age. Etude sociale* (z.p. 1978).
- Nipper, G.J.C., *18 eeuwen meten en wegen in de Lage Landen* (Zutphen 2004).
- Pauly, M., *Peregrinorum, pauperum ac aliorum transeuntium receptaculum: Hospitaler zwischen Maas und Rhein im Mittelalter* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beihefte Nr. 190 (Stuttgart 2007).
- Rijpma, A., *Funding public services through religious and charitable foundations in the late-medieval Low Countries* Proefschrift 2012. <http://vkclibrary.uu.nl/vkc/seh/research/Lists/Research%20Desk/Attachments/9thesis.pdf> (assessed 2013).
- Stichting Graeft Voort, *De canon van Grave* (Grave 2012).
- Synghel, G.A.M. van (ed.), *Het Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant*, Stichting Brabantse Bronnen (z.p. z.j.).
- Verdam J. en Verwijs, *Middelnederlandsch handwoordenboek* (11 dln.; 's-Gravenhage 1885-1941).
- Yntema, R.J., 'Een kapitale nering. De brouwindustrie in Holland tussen 1500 en 1800' in: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren, red., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994) 72-81.
- Yntema, R.J., 'Allerhande bieren. Over biersoorten en hun distributie tussen de 14de en de 19de eeuw' in: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren, red., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994) 82-95.